

सामुदायिक माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक क्षतिको एक
अध्ययन मालारांनी गाउँपालिका अर्घाखाँची

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग,
स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको
लागि प्रस्तुत शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

आस्था खनाल

स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेस्टर

परीक्षा रोल नं. : २८७१००१२

त्रि.वि.दर्ता नं. ९-२-३०५-५१-२०१०

भर्ना वर्ष : २०७१

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७४

सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि “सामुदायिक माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी शैक्षिक क्षतिको एक अध्ययन, मालारानी गाउँपालिका, अर्घाखाँची” शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन, सुभाब एवम सल्लाहमा आस्था खनालले तयार पार्नुभएको हो । उक्त शोधपत्र स्वीकृतको लागि सिफारिस गर्दछु ।

शोध निर्देशक

.....

उप-प्रा. मिनराज पौडेल
अर्थशास्त्र शिक्षा केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति - पत्र (APPROVAL LETTER)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तरगत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि “सामुदायिक माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी शैक्षिक क्षतिको एक अध्ययन, मालारानी गाउँपालिका, अर्घाखाँची” शीर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि स्वीकृति गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख तथा शोध निर्देशक

.....

उप-प्रा. मीनराज पौडेल

२. बाह्य सुपरिवेक्षक

.....

प्रा.डा. जीव नाथ धिताल

३. DRC सदस्य

.....

मिति: .....

कृतज्ञताज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENTs)

“सामुदायिक माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी शैक्षिक क्षतिको एक अध्ययन, मालारानी गाउँपालिका, अर्घाखाँची” शोधपत्रको शीर्षक भएकाले यससँग सम्बन्धित रहेर विस्तृत अध्ययन हुनुपर्ने आवश्यकता महसुस गर्दै त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर चौथो सेमेष्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने प्रयोजन स्वरूप यस शोधपत्र प्रस्तुत गरेकी छु ।

अनुसन्धान एक विशिष्ट र गहन अध्ययन प्रक्रिया भएकाले यसलाई सम्पन्न गर्नका लागि विविध पक्ष एवम् क्षेत्रबाट सहयोग प्राप्त भएको छ । सर्वप्रथम यस शोधपत्र तयार पार्ने शिलशिलामा मलाई शीर्षक चयन देखि लिएर यसको लेखन सम्पादनको लागि आफ्नो व्यस्त समयको बाबजुद पनि निरन्तर सुभाष, सल्लाह, प्रेरणा र उत्साह दिई कुशल मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागिय प्रमुख तथा शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरु उप प्रा. मिन राज पौडेललाई हृदयबाट नै धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यस अध्ययनलाई सफल बनाउनका लागि आवश्यक प्रेरणा, सल्लाह साथै हौसल प्रदान गर्नुहुने सधैं मार्गदर्शकका रूपमा रहनु हुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका श्रद्धेय गुरुहरु प्रा.डा. महेशराज दाहाल, प्रा. डा. धुव्रराज शिवाकोटी, सूर्य थापा, विष्णु बहादुर लुइतेल, विनय कुमार कुशियत, पद्मा कोइराला, जगदिश मूर्ति कोइराला लगायत अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका सम्पूर्ण गुरुजनहरु प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

अनुसन्धानका क्रममा स्थलगत अध्ययनका क्रममा तथ्याङ्क संकलन गर्ने आवश्यक सहयोग गरी खुलस्त रूपमा प्रश्नहरुको उत्तर प्रस्तुत गर्नुहुने श्री आदर्श उ.मा.वि., कालिका ने.रा.मा.वि. र किरण मा.वि. परिवार, अध्ययनसँग सम्बन्धी विद्यार्थीहरु तिनहरुका आभिभावकहरु, शिक्षक, प्राध्यापक, वि.व्य.सं. पदाधिकारी ज्यूहरुप्रति विशेष धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा तथ्याङ्क संकलन गर्न प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्ने मेरो सहपाठी मित्रहरुप्रति पनि आभारी छु । विश्वविद्यालयको उपाधी हासिल गर्न सदैव साथ, माया र प्रेरणा दिनु हुने मेरो परिवारजनप्रति आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्र निर्माण गर्न क्रममा सहयोग लिइएका र साभार गरिएका विभिन्न पाठ्यसामाग्रीको आदरणीय रचनाकारहरु प्रति स-धन्यवाद दिन चाहान्छु । अन्त्यमा अथक परिश्रमका साथ कम्प्युटर टाइप गरी शोध कार्यलाई पूर्णता प्रदान गरिदिनुहुने युनिभर्सिटी कम्प्युटर एण्ड फोटोकपी सर्भिसप्रति विशेष धन्यवादज्ञापन गर्दछु ।

.....
आस्था खनाल

सारसंक्षेप (ABSTRACT)

“सामुदायिक माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी र शैक्षिक क्षतिको एक अध्ययन: मालारांनी गाउँपालिका अर्घाखाँची” शीर्षक राखी तयार गरिएको यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिको विश्लेषण गर्नु, माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी पत्ता लगाउन र माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण गर्न रहेको छ । यस उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न उद्देश्यमूलक नमुना छनोट अन्तरगत मालारांनी गाउँपालिकालाई नमुनाको रूपमा लिइएको छ भने उक्त गाउँपालिका १० वटा माध्यमिक विद्यालयहरू मध्ये आदर्श उच्च मा.वि. कालिका नेरा मा.वि. र किरण माध्यमिक विद्यालयलाई ४२.८२ प्रतिशतका दरले छनोट गरिएको छ । त्यसैगरी विद्यालयका विद्यार्थी, शिक्षक र प्रधानाध्यापकलाई पनि २०/२० प्रतिशतका दरले छनोट गरिएको छ ।

यस अध्ययनका लागि शोधकर्ता स्वयम् उपस्थित भई विद्यालयमा विद्यार्थी प्रवाहदरको अवस्था थाहा पाउन विद्यार्थी, अभिभावक, प्र.अ. विद्यालय परिवार, जिम्मेवार निकाय समेतलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष, अन्तरवार्ता प्रश्नोत्तर, छलफल आदि कार्य सञ्चालन गरिएको छ । यसका लागि तथ्याङ्क संकलन कार्य गुणात्मक साथै परिमाणात्मक विधिबाट प्राथमिक र आवश्यक परेका तथ्याङ्क द्वितीय स्रोतका माध्यमबाट संकलन गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरी स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गर्न छुट्टाछुट्टै प्रश्नावली निर्माण गरी प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावकलाई प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता लिई तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । द्वितीय तथ्याङ्कहरू विभिन्न लेख, रचना, पत्रपत्रिका, गा.वि.स., जि.वि.स. को कार्यलय, शिक्षा कार्यलय, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, अन्य प्रकाशित अप्रकाशित तथ्याङ्कलाई साथै विद्यालयका विद्यार्थी अभिलेखबाट संकलन गरिएको छ ।

माध्यमिक तहमा वार्षिक औसत ८ सय ४४ जना विद्यार्थी भर्ना भएको देखियो, जसमा ५१ दशमलव ६५ प्रतिशत छात्रा र ४८ दशमलव ३४ प्रतिशत छात्र रहेको छ । तीनवटा शैक्षिक वर्षको औषत प्राप्ताङ्कलाई हेर्दा माध्यमिक तहको उत्तिर्णदर ९८ दशमलव ७७ रहेको छ । त्यस्तै कक्षा दोहोच्याउने दर र दशमलव ६९ प्रतिशत रहेको छ भने विचैमा कक्षा छोड्नेदर शून्य दशमलव ८१ प्रतिशत रहेको छ ।

माध्यमिक विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति शैक्षिक वर्ष २०७१ मा १ दशमलव १२ प्रतिशत छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८८ प्रतिशत रहेको छ । यस्तै शैक्षिक वर्ष २०७२ सालको माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १५ प्रतिशत रहेको छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८६ प्रतिशत रहेको छ ।

माध्यमिक विद्यालयहरूको प्रत्येक शैक्षिक वर्षको औषत आम्दानी १ करोड, २९ लाख, ४४ हजार २ सय २ दशमलव ६७ रहेको छ । यसमा कुल आम्दानीको ८९ दशमलव ८८ प्रतिशत रकम अनुदान स्वरूप प्राप्त भएको छ, छात्रावृत्तिबाट ७ दशमलव ९५ प्रतिशत, विद्यार्थी शूल्कबाट १ दशमलव २६ प्रतिशत र अन्य क्षेत्रबाट शून्य दशमलव ९ प्रतिशत रकम प्राप्त भएको पाइन्छ ।

माध्यमिक विद्यालयहरूको औसत वार्षिक लगानी १ करोड २९ लाख ३३ हजार १ सय २५ रहेको छ । जसमा कुल खर्च मध्ये ८५ दशमलव शून्य ९ प्रतिशत शिक्षक तलब भत्तामा खर्च भएको छ, कूल खर्चको शून्य दशमलव ८७ प्रतिशत शैक्षिक क्रियाकलापमा शून्य दशमलव ८५ प्रतिशत रकम मसलन्दमा, २ दशमलव २८ प्रतिशत रकम छात्रावृत्तिमा, कूल खर्चको १० दशमलव ८७ प्रतिशत पूजिगत विकासमा र शून्य दशमलव ६९ प्रतिशत रकम अन्य क्षेत्रमा खर्च भएको पाइन्छ ।

प्रति विद्यार्थी अभिभावकको औषत वार्षिक लगानी ८ हजार ७ सय रहेको छ । कूल लगानीको ६२ दशमलव शून्य २ प्रतिशत रकम पोषाकमा, २० दशमलव ६८ प्रतिशत रकम शैक्षिक समग्रीमा खर्च भएको छ । त्यसैगरी कूल लगानीको ८ दशमलव शून्य ६ प्रतिशत रकम अन्य क्षेत्रमा लगानी भएको पाइन्छ । माध्यमिक तहमा अभिभावकले गर्ने लगानीका विभिन्न क्षेत्रहरू मध्येमा सबैभन्दा धेरै खाजा खर्चमा लगानी भएको पाइन्छ ।

माध्यमिक विद्यालयको विगत तीन वर्षको शैक्षिक उपलब्धिलाई हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१ सालमा उत्तिर्ण प्रतिशत ८० दशमलव १३ रहेको छ भने शैक्षिक वर्ष २०७२ सालको विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत १०० नै रहेको छ जसमध्ये A+ ग्रेड कुनै पनि विद्यार्थीले ल्याउन सकेका छैन, A ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ७ जना, B+ ल्याउने विद्यार्थी ५२ जना B ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ६५ जना, C+ ग्रेड ल्याउने ३९ जना रहेका छन । त्यसैगरी २०७३ सालमा A+ ग्रेड ल्याउन कुनै पनि विद्यार्थीले सकेन, A ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ६ जना, B+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी

५७ जना , B ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ७० जना, C+ ल्याउने विद्यार्थी ४५ जना, C ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी २० जना, D+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी २१ जना D ग्रेड ल्याउने १३ जना र E ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या ७ रहेको पाइन्छ ।

माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलना गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१ सालमा विद्यालयको कुल लगानी १ करोड, २६ लाख, ८३ हजार, ७ सय ८ रहेको छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ८ हजार, ४ सय ५८ दशमलव ३३ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी २०७२ सालमा १ करोड, ३४ लाख, ५७ हजार ६ सय ५० रहेको पाइन्छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ८ हजार ५ सय दुई दशमलव ३७ प्रतिशत रहेको पाइयो भने विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत १ सय नै रहेको पाइयो । २०७१ सालमा भन्दा २०७२ सालमा विद्यालयको लगानीमा वृद्धि भएजस्तै विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशतमा पनि वृद्धि भएको छ त्यसैगरी २०७३ सालमा १ करोड, २६ लाख, ५८ हजार, ४७ रुपैया विद्यालयले लगानी ७ हजार ९ सय ४३ दशमलव ४७ रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत पनि १ सय प्रतिशतनै रहेको छ । यसरी आर्थिक लगानीमा वृद्धि गर्दा विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशतमा पनि वृद्धि भएको पाइन्छ ।

अन्त्यमा, माध्यमिक तहमा लगानी भए अनुरूप शैक्षिक क्षति घटिरहेको छ । शैक्षिक क्षतिलाई अझै कम गर्न र शैक्षिक उपलब्धिमा वृद्धि गर्न छात्रावृत्तिमा लगानी वृद्धि गर्नुपर्ने, विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि अवलम्बन गर्नुपर्ने, शैक्षिक प्रणालीको निरन्तर अनुगमन गर्नुपर्ने, समय-समयमा शिक्षक अभिभावक भेला राख्नुपर्ने र आगामी अनुसन्धानका लागि सुभावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

विषय सूची (TABLE OF CONTENTS)

सिफरिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER)	i
स्वीकृति - पत्र (APPROVAL LETTER)	ii
कृतज्ञताज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENT)	iii
सारसंक्षेप (ABSTRACT)	iv
विषय सूची (TABLE OF CONTENTS)	vii
तालिका सूची (LIST OF TABLES)	x
संक्षिप्त शब्दावली (ABBREVIATION)	x

अध्याय एक (CHAPTER ONE)

१. परिचय (INTRODUCTION)	१
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the Study)	१
१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)	७
१.४ अनुसन्धानका प्रश्नहरू (Research Questions)	८
१.५ अध्ययनको महत्व (Importance of the Study)	८
१.६ प्रमुख शब्दावलीको परिभाषा (Definition of Key words)	१०
१.७ अध्ययनको सीमाहरू (Limitations of the Study)	११
१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)	११

अध्याय दुई (CHAPTER TWO)

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन (Review of Related Literature)	१३
२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Theoretical Literature)	१३
२.२ पूर्व अनुसन्धानात्मक साहित्यको समीक्षा (Review of Previous Research Literature)	१८
२.३ यस अध्ययनका लागि साहित्यको पुनरावलोकनको उपादेयता (Implication of the Review of Literature for the Research)	२२

२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)	२४
२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)	२५

अध्याय तीन (CHAPTER THREE)

३. अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया (RESEARCH METHOD AND PROCEDURE)	२७
३.१ अनुसन्धान ढाँचा (Research Design)	२७
३.२ तथ्याङ्क संकलनका स्रोतहरू (Sources of Data)	२७
३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source)	२७
३.२.२ द्वितीय स्रोत (Secondary Sources)	२८
३.३ जनसंख्या, नमूना आकार र नमूना छनोटको विधि (Population, Samples Size and Sampling Strategy)	२८
३.३.१ जनसङ्ख्या (Population)	२८
३.३.२ नमूनाको आकार (Sampling size)	२८
३.३.३ नमूना छनोट विधि (Method Sampling Strategy)	२८
३.४ अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of Study Area)	३०
३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू (Tools of Data Collection)	३०
३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire)	३०
३.५.२ अवलोकन सूची (Observation List)	३०
३.५.३ विद्यालय सर्वेक्षण फाराम (School Survey Form)	३१
३.५.४ छलफल निर्देशिका (Discussion Guide)	३१
३.६ तथ्याङ्क संकलन विधि (Techniques of Data Collection)	३१
३.६.१ अन्तरवार्ता (Interview)	३१
३.६.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation)	३१
३.६.३ लक्षित समूह छलफल (Focus Group Discussion)	३२
३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया (Data Analysis Procedure)	३२
३.८ नीतिगत प्रावधान (Ethical Consideration)	३२

अध्याय चार (CHAPTER -FOUR)

प्रतिफलको व्याख्या तथा विश्लेषण (INTERPRETATION AND ANALYSIS OF THE RESULTS)	३३
४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of Study Area)	३३
४.१.१ अर्घाखाँची जिल्लाको परिचय (Introduction to Arghakahanchi District)	३३
४.१.२ मालारानी गाउँपालिकाको परिचय (Introduction of Malarani Rural Municipality)	३८
४.२ माध्यमिक तहको शैक्षिक प्रवाहदर (Educational Flow Rates of Secondary Level)	४४
४.२.१ विद्यार्थी भर्ना (Students Enrolment)	४५
४.२.२ माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाहदर (Students Flow Rate in Secondary Level)	४७
४.३ माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति (Educational Wastage of Secondary Level)	४९
४.३.१ श्री आदर्श उ.मा.वि को माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति (Educational Wastage of Secondary level of shree Adarsha Higher Secondary School)	४९
४.३.२ कालिका ने.रा.मा. वि. को माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति (Educational Wastage of Secondary Level of Kalika Nera)	५२
४.३.३ किरण माध्यमिक विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक (Educational Wastage of Secondary Level of Kiran Mabi)	५६
४.४ माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक क्षति (Educational Wastage of Secondary School)	५९
४.४.१ विद्यालयको भौतिक संरचना (Physical Structure of the Shcools)	६२
४.४.२ विद्यालयहरूको स्रोतगत आम्दानी (Income Sources of the Schools)	६३
४.४.३ विद्यालयको क्षेत्रगत लगानी (Sectroal Investment of the School)	६४
४.४.४ अभिभावकको लगानी (Investment of the Guardians)	६५
४.४.५ शैक्षिक उपलब्धि (Educationl Achievement)	६६
४.४.६ आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलना (Comparision Between Economic investment and educational Achievement)	६९

४.४.७ सारांश (Summary)	७०
अध्याय : पाँच (CHAPTER FIVE)	
५. निष्कर्ष तथा सुझावहरू (CONCLUSION AND RECOMMENDATION)	७५
५.१ निष्कर्ष (Conclusion)	७५
५.२ सुझावहरू (Recommendations)	७७
५.२.१ नीतिगत तहमा सुझाव (Recommendation for Policy Maker)	७८
५.२.२ अभ्यास तहमा सुझाव (Recommendation to Practice Level)	७८
५.२.३ अनुसन्धान तहमा सुझाव (Recommendation to future Research)	७९
अनुसूचीहरू	
सन्दर्भसूची (REFERENCES)	८१

तालिका सूची

तालिका ४.१	अर्घाखाँची जिल्लामा भू -उपयोगको अवस्था - २०६८	४६
तालिका ४.२	अर्घाखाँची जिल्लाको शिक्षण सस्थाहरुको अवस्था २०६८	४७
तालिका ४.३	अर्घाखाँची जिल्लाको साक्षरतादर : २०६८	४८
तालिका ४.४	वडागत रूपमा जनसंख्या र घरधूरी विवरण २०६८	५०
तालिका ४.५	मालारानी गाउँपालिकाको शिक्षाको अवस्था	५१
तालिका ४.६	मालारानी गाउँपालिकाको वडा अनुसार साक्षरतादर-२०६८	५३
तालिका ४.७	मालारानी गाउँपालिकाको शिक्षण संस्थाहरुको अवस्था-२०६८	५३
तालिका ४.८	मालारानी गाउँपालिकाको पेशागत अवस्था : २०६८	५४
तालिका ४.९	माध्यमिक विद्यालयको कुल विद्यार्थी सङ्ख्या २०७४	५६
तालिका ४.१०	माध्यमिक तहको विद्यार्थी भर्नादर: २०७१-२०७३	५७
तालिका ४.११	माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाहदर	५९
तालिका ४.१२	श्री आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक क्षति २०७१	६०
तालिका ४.१३	श्री आदर्श उ.मा.वि. को शैक्षिक क्षति : २०७२	६२
तालिका ४.१४	कालिका ने.रा.मा. वि. को शैक्षिक क्षति : २०७१	६४
तालिका ४.१५	कालिका ने.रा. मा. वि. को शैक्षिक क्षति: २०७२	६५
तालिका ४.१६	किरण माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक क्षति २०७१	६७
तालिका ४.१७	किरण माध्यमिक विद्यालयको २०७२ सालको शैक्षिक क्षति	६८
तालिका २.१८	माध्यमिक विद्यालयहरुको शैक्षिक क्षति : २०७१	७०
तालिका २.१९	माध्यमिक विद्यालयहरुको शैक्षिक क्षति : २०७२	७१
तालिका ४.२०	विद्यालयको भौतिक संरचना २०७४	७३
तालिका ४.२१	माध्यमिक विद्यालयहरुको आम्दानी विवरण	७४
तालिका ४.२२	माध्यमिक विद्यालयहरुको लगानी विवरण	७५
तालिका ४.२३	माध्यमिक तहमा गरिएको अभिभावकको लगानी	७६
तालिका ४.२४	माध्यमिक विद्यालयहरुको एस.एल.सी परिक्षाको शैक्षिक उपलब्धि २०७४	७७
तालिका ४.२५	सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको एस.एल.सी नतिजा : २०७२	७८
तालिका ४.२६	सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको एस.एल.सी. नतिजा : २०७३	७९
तालिका ४.२७	माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलना	८०

संक्षिप्त शब्दावली (ABBREVIATION)

प्रा.वि.	:	प्राथमिक विद्यालय
मा.वि.	:	माध्यमिक विद्यालय
उ.मा.वि.	:	उच्च माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.	:	प्रधानाध्यापक
वि.व्य.स.	:	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
आ.व.	:	आर्थिक वर्ष
शै.व.	:	शैक्षिक वर्ष
%	:	प्रतिशत
जि.शि.का.	:	जिल्ला शिक्षा कार्यलय
जि.वि.स.	:	जिल्ला विकास समिति
गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति
वि.सं.	:	विद्यार्थी संख्या
क्र.सं.	:	क्रम सङ्ख्या
रा.यो.आ.	:	राष्ट्रिय योजना आयोग

अध्याय एक (CHAPTER ONE)

१. परिचय (INTRODUCTION)

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the Study)

शिक्षा मानव जीवनलाई नभई नहुने महत्वपूर्ण पक्ष हो । शिक्षाको शुरुवात मानवको जन्मसँगै भएको पाइन्छ । शिक्षाद्वारा मानिसले आफ्नो समग्र जीवनको विकास गरी आफ्नो रहनसहन, बानी, व्यवहारमा परिवर्तन गर्ने गर्दछन् । शिक्षा जीवनपर्यन्त र निरन्तर रूपमा चलिरहने प्रक्रिया हो । सिकारुको जीवनको सम्पूर्ण पक्षको विकास गराउनु शिक्षाको उद्देश्य मानिन्छ । बालकको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक सामाजिक, नैतिक रूपमा दक्ष जनशक्ति एवम् अशल कुशल नागरिकमा हुनुपर्ने सम्पूर्ण गुणहरूको विकास गराउनु नै शिक्षाको आधुनिक अवधारणा हो । व्यक्तिमा नैतिक मूल्य र मान्यताका साथ ज्ञान, सिप र अभिवृद्धि विकास गराइ प्रतिभाशाली एवम् विवेकी नागरिक निर्माण गर्नु आवश्यक हुन्छ । शिक्षा यो पूर्ण विकसित शक्ति हो, जो मानिसलाई आफ्नो स्वभाविक प्रकृतिको वृद्धिको साथै विकासमा समेत सहायक हुन्छ । व्यक्तिमा आत्मोन्नतीका साथै भौतिक समुन्नती गर्नु शिक्षाको व्यापक अर्थ हो । मानिसका आचरण र व्यवहारमा देखिने अनेकौ असमञ्जस्यतालाई उचित शिक्षाबाट सुधार्न सकिन्छ । व्यक्तिलाई सामाजिक समायोजन गराउँदै एक सफल सामाजिक प्राणि बनाउने आधारपनि शिक्षालाई मान्न सकिन्छ (श्रेष्ठ र बस्न्यात, २०६७) ।

एउटा बालकको औपचारिक शिक्षा त्यतिबेला शुरुवात हुन्छ, जतिबेला उ पढ्नको लागि वा केही कुरा सिक्नको लागि विद्यालय परिसर भित्र प्रवेश गर्दछ । वर्तमानमा नेपालको औपचारिक विद्यालय शिक्षाको संरचनालाई हेर्दा दुई तहको पाउन सकिन्छ । जसमा आधारभूत तह १ देखि ८ कक्षा र माध्यमिक तह ९ देखि १२ सम्म रहेको छ । आधारभूत तहअन्तरगत पनि कक्षा १ देखि ५ सम्मलाई प्राथमिक तह र कक्षा ६ देखि ८ कक्षा सम्मलाई निम्न माध्यमिक तह मानिएको छ । नेपाल सरकारले विद्यालयका यी विभिन्न तहहरूका लागि आधिकारिक उमेर समुह निर्धारण गरेको छ । जसअनुसार प्राथमिक तहका लागि देखि ५ वर्ष निम्न माध्यमिक तहको लागि १०-१२ वर्ष, माध्यमिक तहका लागि १३-

१४ वर्ष र उच्च माध्यमिक तहका लागि १५-१६ वर्ष तोकिएको छ (Department of Education) ।

हाल माध्यमिक शिक्षा विश्वभरिनै विकसित भइरहेको छ । अल्पविकसित र विकासशिल देशहरुमा भने लगानीका दृष्टिकोणले उपेक्षित नै रहेको छ, जबकी भर्नादरमा भने द्रुत गतिले वृद्धि भइरहेको छ । सर्वव्यापी प्राथमिक शिक्षाको उपलब्धिले गर्दा अत्यधिक विद्यार्थीहरु माध्यमिक शिक्षाको लागि सम्भाव्य भएका छन् । त्यसैले ग्रामिण क्षेत्रबाट शहरी क्षेत्रमा विशाल जनसमुहको बसाईसराइ तथा विश्वव्यापी श्रम बजारको मागले सार्वजनिक बजेटमाथि व्यापक दबाव सिर्जना गरेको छ । साथै माध्यमिक शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर र समता प्रत्येक राष्ट्रको सामु चुनौतिको रूपमा रहेको छ । यसले गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको लगानीमा पारदर्शिता ल्याई सम्पूर्ण सरोकारवालामा माध्यमिक शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउनु आवश्यक देखिन्छ (ABU - Dohou, 2007) ।

धेरैजसो विकासशिल देशहरुमा एक कक्षामा भर्ना भएका कुल विद्यार्थी मध्ये आधारभन्दा कम विद्यार्थीमात्र पाँच कक्षामा पुग्दछन् बाँकी अरुले कित कक्षा दोहोऱ्याउ छन् कित विद्यालय नै छोड्दछन् । यस प्रकारको शैक्षिक क्षति (Educational wastage) हेर्दा यो सुचकले आन्तरिक दक्षताभन्दा अदक्षताको मापन गरेको देखिन्छ । शिक्षाको आन्तरिक दक्षतामा वृद्धि गर्न कक्षा दोहोऱ्याउने र कक्षा छोड्नेको संख्या घटाउन आवश्यक छ । आन्तरिक दक्षता हेर्दा साधन र उत्पादन दुवैको गुण र संख्यामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । गुणस्तरीय तथा शतप्रतिशत शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त हुनु नै शैक्षिक क्षति शून्य हुनु हो यसरी हेर्दा शैक्षिक क्षति र आन्तरिक दक्षताका विचमा विपरित सम्बन्ध रहेको प्रस्ट हुन्छ अर्थात् आन्तरिक दक्षतामा वृद्धि गर्दा शैक्षिक क्षति कमगर्न सकिन्छ (शिवाकोटी, २०६९) ।

नेपालमा शिक्षाको इतिहासलाई हेर्दा प्राचीनकालिन गुरुकुल शिक्षादेखि संस्कृत शिक्षा, लिच्छविकालिन शिक्षा, बौद्ध शिक्षा हुँदै आजको आधुनिक शिक्षामा प्रवेश गरेको पाइन्छ । परम्परागत शिक्षा प्रणालीमा धार्मिक गुरुद्वारा विशेषगरी संस्कृत भाषामा शिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो भने आजको आधुनिक शिक्षालाई हेर्दा प्राचिनकालिन गुरुकुल शिक्षादेखि संस्कृति शिक्षा लिच्छविकालिन शिक्षा बौद्ध शिक्षा हुँदै आजको आधुनिक शिक्षामा प्रवेश गरेको पाइन्छ । परम्परागत शिक्षा प्रणालीमा धार्मिक गुरुद्वारा विशेष गरी संस्कृत भाषामा शिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो भने आजको आधुनिक शिक्षालाई हेर्दा नेपालमा शिक्षा नेपाली संस्कृत, अंग्रेजी आदि

भाषामा मात्र प्रदान नगरी सांकेतिक भाषामा समेत शिक्षा प्रदान गरिन्छ । शिक्षालाई परम्परागत तरिकाबाट आधुनिक तरिकामा ल्याउनुमा राणाकालिन प्रधानमन्त्रीहरूको विशेष भूमिका रहेको छ । त्यसैले त नेपालमा पद्मशमशेरलाई आधुनिक विद्यालयका पिता (Father of Modern Schooling) भनिन्छ । राणाकालिन समयमा शिक्षाको विरोध हुनुका साथै शिक्षाको विकासपनि द्रुततर रूपमा भएको पाइन्छ । त्यसैगरी २००७ सालमा प्रजातन्त्रको प्राप्ती पछि पनि शिक्षाको विकासको लागि विभिन्न आयोगहरू गठन भए । जसमा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग २०११ (NNEPC 1954) ले प्राथमिक शिक्षा निशुल्क हुनुपर्ने र माध्यमिक तहमा रोजगारी शिक्षा समावेश हुनुपर्नेमा जोड दियो (श्रेष्ठ र बस्न्यात, २०६७) ।

जुनसुकै विद्यालयमा सुविधा र सुरक्षा अति आवश्यक तत्व हुन् । साधारणतथा वातावरणीय असुरक्षा यौन दुव्यवहार र पुरुष शिक्षक हरुद्वारा छात्राहरूमा नराम्रो व्यवहार भएका उदाहरणहरू हाम्रो समाजमा धेरै छन् । त्यसैले अभिभावकको मनबाट छात्राहरूको असुरक्षाको डर हटाउन विद्यालयमा पनि कम्तिमा एकजना महिला शिक्षकको आवश्यकता पर्दछ । अभिभावकले पुरुष शिक्षकभन्दा महिला शिक्षक बढी भएको विद्यालयमा आफ्ना बालबालिकाहरूलाई भर्ना गराउन चाहान्छन् भने अर्कोतर्फ नेपालजस्तो लैङ्गिक विभिधता युक्त देशमा छोरीलाई शिक्षाबाट वञ्चित गरेको अवस्थामा विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको उपस्थितिले छात्रा भर्नाको लागि नमुनाको भूमिका निर्वाह गर्दछ । त्यसैले बालबालिका हरुलाई विद्यालयमा भर्ना गराउनु र उनीहरूलाई विद्यालयमा टिकाई राख्नका लागि पनि विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको महत्वपूर्ण योगदान रहेको हुन्छ । अर्थात् विद्यालयमा महिला शिक्षिकाले नै छात्रा भर्नादरमा वृद्धि गराउन सक्दछन् (विष्ट, २००६) ।

शैक्षिक लगानी पश्चात मात्र शैक्षिक उपलब्धीको प्राप्ती गर्न सकिन्छ । मानवीय जीवनलाई समय सापेक्ष वातावरण अनुसार परिस्कृत गराउन सक्नु र समाजको प्रतिनिधिको रूपमा व्यवहार गर्न सक्ने हुनुलाई शैक्षिक उपलब्धि र रूपमा मान्न सकिन्छ । शैक्षिक उपलब्धि भनेको शैक्षिक लगानी गरेपश्चात मानवीय व्यवहारलाई उपयोगि बनाउने कार्यहरू गर्नुका साथै उदाहरणीय व्यक्ति बनि गुणस्तरीय जीवन व्यतित गर्दै समाजमा शिक्षाको ज्ञान बढाउने कुरामा सहयोग गर्नुलाई मान्न सकिन्छ । शैक्षिक उपलब्धिलाई उत्तिण प्रतिशत

कक्षा छाड्ने प्रवृत्ति, उत्तिर्ण श्रेणी, कक्षा दोहोच्याउने प्रवृत्ति, चेतना, शिक्षित र अशिक्षित बीचको अन्तरजस्ता कुराले निर्धारण गर्दछ (गौतम, २०६७) ।

कुनै खास तहमा कति विद्यार्थीहरू शैक्षिक सत्रमा प्रवेश गरे र त्यसबाट के कति विद्यार्थीहरूले त्यो तह पुरा गरे वा उत्तिर्ण अनुत्तिर्ण भए, कतिले कक्षा दोहोच्याए र कतिले बिचैमा छोडे, त्यस सम्बन्धमा अध्ययन गरेर शिक्षाको आन्तरिक दक्षताको कोर्हत विश्लेषण (Cohort Analysis) गरिन्छ । कोर्हत भन्नाले उस्तै विशेषता भएका समुह भन्ने बुझिन्छ । कोर्हत विश्लेषणमा आन्तरिक दक्षता गणना गर्नको लागि विद्यार्थीको कक्षा दोहोच्याउने समयावधि एउटा कक्षामा ३ वर्षमात्र हुनुपर्दछ भने शैक्षिक तहको पहिलो कक्षामा पहिलो वर्ष जति विद्यार्थीहरू प्रवेश गर्दछन् त्यतिको मात्र अध्ययन गरिन्छ । बिचैमा प्रवेश गर्ने विद्यार्थीहरूलाई अध्ययनमा समावेश गरिदैन । यसरी कुल विद्यार्थी वर्ष पत्ता लगाउन उत्तिर्ण भएका विद्यार्थीहरूले बिताएको वर्ष र बिचैमा विद्यालय छोडेका विद्यार्थीहरूले बिताएको वर्ष जोडिनुपर्दछ । यसरी जम्मा विद्यार्थी वर्ष पत्ता लगाएपछि शैक्षिक सत्र पुरा गर्ने कुल विद्यार्थीले भाग गरेर वास्तविक विद्यार्थी आगत निर्गत अनुपात पनि पत्ता लगाइन्छ । यसलाई आदर्श आगत निर्गत पनि भनिन्छ । यसलाई उक्त तहको चक्र पुरा गर्न लाग्ने न्यूनतम वर्षले भाग गरेर शैक्षिक क्षति अनुपात (Educational wastage Ratio) पत्ता लगाइन्छ । क्षति अनुपात एक वर्षमात्र निस्क्यो भने शैक्षिक क्रियाकलाप पूर्ण रूपले सफल मानिन्छ (शर्मा, २०६७) ।

शिक्षा ऐन सातौं संशोधनले विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट सञ्चालन हुने सामुदायिक विद्यालयको अवधारणा पनि अगाडि ल्याएको छ, जसको केही सदस्यहरू निर्वाचित र केही मनोनित हुने गर्दछन् यो अवधारणामा सरकारको भूमिका सामुदायिक विद्यालयलाई प्राविधिक सहायता दिने र वस्तुगत आधारमा आवश्यक स्रोत उपलब्ध गराइदिने सम्म हो । यसबाट माध्यमिक शिक्षामा समुदायको समाज स्वामित्वको भावना जागृत हुनेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ । विद्यालय केन्द्रीत व्यवस्थापनलाई लागू गरी बढि उत्तरदायित्व दिनका लागि एउटा स्पष्ट, परिमार्जित, नियन्त्रणकारी संयन्त्रको आवश्यकता पर्ने भएकोले विद्यालयलाई सशक्त बनाउनु र अभिभावक तथा स्थानीय समुदायको सदस्यहरूको भूमिका बढाउन विद्यालय सुधार योजनालाई आंशिक रूपमा सहयोग गर्ने उद्देश्यले सरकारले विद्यालय अनुदान कार्यन्वयन निर्देशिका २०६१ पनि जारी गरेको छ । नेपाल सरकार २०५९

ले उक्त निर्देशिका अनुसार प्राथमिक निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक विद्यालयहरूलाई प्रशासनिक खर्च शिर्षकमा क्रमशः रु. ११,०००।- रुं १३,०००।- रु. २१, ००० ।- एवम् मसलन्द शिर्षकमा प्राथमिक तहका लागि प्रतिवर्ष प्रतिशिक्षक रु. ३०० का दरले र निम्न माध्यमिक र माध्यमिक तहका लागि रु. ५०० का दरले अनुदान दिने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी शतप्रतिशत शिक्षक तलब भत्ता अनुदान बाहेक साधन सहयोग शीर्षक अन्तर्गत प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र माध्यमिक तर्फ प्रतिवर्ष क्रमशः रु. ५३,३००।- रु. ६६,३००।- रु. ९७,५०० ।- दिने व्यवस्था गरेको छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०५९) ।

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)

शिक्षा कुनै पनि व्यक्तिको समाजको वा सम्पूर्ण राज्यकै विकासको प्रमुख जग हो । शिक्षाविनाको मानिस सधैँ भरी अध्यारोमा नै रहन्छ । त्यसैले कुनै पनि राष्ट्रको विकासको लागि शिक्षालाई व्यक्ति, परिवार, समाजसँगै अन्तर सम्बन्धित गराएर अगाडी बढाउनुपर्दछ । माध्यमिक शिक्षा उच्च शिक्षाको जग हो । नेपाल सरकारले माध्यमिक तहको शिक्षाको विकासको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू अगाडी सारेको पाइन्छ । त्यसैले शिक्षाको क्षेत्रमा वर्तमान समयमा तुलनात्मक रूपमा लगानी पनि बढ्दै गइरहेको छ । माध्यमिक तह सम्मको शिक्षामा बढ्दो लगानीकै कारण सरकारले माध्यमिक तहलाई निःशुल्क घोषणा गरेको छ ।

शिक्षा नै देश विकासको प्रमुख आधार भएकोले शिक्षा क्षेत्रमा सरकारले गरेको लगानीलाई उचित तरिकाले परिचालन गरी शिक्षालाई गुणात्मक पस्कृत बनाउनु अति नै आवश्यक रहेको छ । यसमा पनि विद्यालय शिक्षा उच्च शिक्षाको जग भएकोले यसलाई गुणस्तरीय र सान्दर्भिक बनाउनका लागि यस तहमा गरिएको सार्वजनिक लगानीको उचित परिचालन गरिनु अति आवश्यक देखिन्छ । शिक्षामा गरिने लगानी अन्य व्यवसायमा गरिने लगानी भन्दा भिन्न प्रकृतिको र दीर्घकालीन हुने भएको हुनाले अन्य व्यवसायमा गरिएको लगानीबाट तत्कालिनै प्रतिफल प्राप्त हुन्छ भने शिक्षामा गरिएको लगानीबाट प्रतिफल प्राप्त गर्न धेरै वर्ष पर्खनु पर्ने हुन्छ । यसै सन्दर्भमा चिनिया दार्शनिक कनफ्युसियस (Confucius) ले भनेका छन् “यदि तिमी एक वर्षको लागि योजना बनाउँदछौ भने धान खेती गर दश वर्षको लागि योजना बनाउँदछौ भने फलफूल खेती गर र सय वर्षको लागि योजना बनाउँदछौ भने मानिसको खेती गर अर्थात् शिक्षामा लगानी गर ।” यही कुरालाई मनन गरी

शैक्षिक लगानीको महत्व बुझेर सरकाले शिक्षा क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी गर्नुपर्दछ र शिक्षालाई गुणस्तरीय र परिस्कृत गर्दै अगाडी बढाउनु पर्दछ (पोखरेल, २०६३) ।

वि.सं. १९९० सालदेखि सञ्चालित एस.एल.सी. परिक्षामा आजसम्म आइपुग्दा धेरै उतार चढावहरु भएका छन् । शैक्षिक तथ्याङ्क २०६८ अनुसार वि.स. २००७ सालमा १ वटा माध्यमिक विद्यालय रहेकोमा वि.स. २०६२ सम्म आइपुग्दा ६ हजार ७ सय १६ पुगेको छ । यसरी सङ्ख्यात्मक रूपमा विद्यालय बढ्नुका साथै विद्यार्थी संख्या पनि द्रुतदर गतिले बढ्दै गएपनि उच्च शिक्षाको फलामे ढोकाको रूपमा रहेको ए.एल.सी. परिक्षाको गुणस्तर अपेक्षित रूपमा बढ्न सकेको पाइदैन । घर, परिवार र राष्ट्रको विद्यालय तहमा ठूलो धनराशि खर्च भएको छ । विद्यालयको अन्त्यमा लिइने परिक्षामा अधिक विद्यार्थी संख्या असफल हुनुले एकातिर घर, परिवार र राष्ट्रको लगानी त्यसै खेर गइरहेको अवस्था छ भने अर्कोतिर उत्तिण हुनेहरुको गुणस्तरपनि सन्तोषजनक छैन (अधिकारी, २०६९) ।

यसैगरी माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रमका विभिन्न क्षेत्रमा लगानी गर्न थालेको पाँच वर्ष भइ सक्यो अझै माध्यमिक विद्यालयको एस.एल.सी. परीक्षामा खासै प्रगति भएको देखिदैन । समयक्रम अनुरूप माध्यमिक तहको शैक्षिक कार्यक्रम (पाठ्यक्रम शिक्षण विधि, शैक्षिक सामाग्री, शिक्षक तालिम, मूल्याङ्कन आदी) मा परिवर्तन गरिदै आएको पाइन्छ । आर्थिक लगानीको दरमा पनि क्रमिक रूपमा वृद्धि हुँदै आएको देखिन्छ । यसको प्रमुख कारण लगानी र अपेक्षा हो । समय क्रमसँगै देखापरेको नयाँ नयाँ प्रविधिहरुलाई शैक्षिक कार्यक्रम भित्र समावेश गर्न सकिनु, धेरै भन्दा धेरै वालवालिकाहरुलाई शिक्षाको द्वारभित्र ल्याउन खोजिनु नै शैक्षिक विकासको पहिलो चरण हो । तर शैक्षिक कार्यक्रममा गरिएको परिवर्तन र आर्थिक लगानीमा पनि गरिएको वृद्धि अनुरूप शैक्षिक उपलब्धिमा सुधार आएको देखिदैन (निरौला, २०७१) ।

सर्वसुलभ र सबैको लागि निशुल्क शिक्षा भन्ने नारा सम्पूर्ण राजनैतिक दलहरुले आफ्नो घोषणापत्र मार्फत् आम नागरिकलाई उद्घोषण गरेको पाइन्छ । शिक्षामा सरकारले पर्याप्त रूपमा लगानी गर्न नसकेको र अभिभावकहरुले आफ्ना छोराछोरीहरुप्रति पर्याप्त शिक्षामा खर्च गर्न नसकेको अवस्थाले गर्दा शिक्षा लिने दिने कार्य कठिन बन्दै गएको छ । जसले गर्दा माध्यमिक तहको शिक्षा जसो तसो चलेको छ । हाल नेपालमा माध्यमिक शिक्षा पूर्ण निशुल्क बनाइएको छ भने प्राथमिक शिक्षा पूर्ण निशुल्क हुनुको साथै सिमान्तकृत र सुविधाहिन

बालबालिकाहरूको लागि शिक्षा सुनिश्चित गर्न दिवा खाजा, पोशाक छात्रावृत्ति र छात्राहरूको लागि तेल सहित उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

हाल विद्यालयको शिक्षा दुई क्षेत्रको लगानी र व्यवस्थापन चलिरहेको सन्दर्भमा ती विद्यालयहरूबाट उत्पादन हुने जनशक्ति, विद्यालय सुविधा तथा पहुँचको अवस्था, विद्यालय शिक्षामा समाविष्ट भौतिक संरचनाको विवरण तथा अवस्था, विद्यार्थी तथा विद्यार्थी भर्ना सम्बन्धी विवरण तथा सुचकहरू, प्रणालीको सक्षमता सम्बन्धी अवस्था तथा सुचकहरू विद्यमान अवस्थामा कार्यन्वयन भएका कार्यक्रमहरूको विवरण आदि जस्ता कुराहरूको स्पष्ट विश्लेषणात्मक अध्ययन गरी समस्याको पहिचान र समाधानका विधिहरूको खोजीको टुङ्कारो आवश्यकता छ । सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयहरूबाट दुई भिन्न गुणस्तरका जनशक्ति उत्पादन किन र कस्तो भइराखेको छ ? यी विद्यालयहरू बिचमा अन्तर रहनुको कारण के हो ? यसको पछाडी आर्थिक पक्षले कस्तो प्रभाव पारिरहेको छ ? आदि जस्ता समस्यामुलक प्रश्नहरूको उत्तरको खोजिमानै यस अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

यसरी सरकारले माध्यमिक तहलाई पूर्ण रूपले निशुल्क घोषण गरेको अवस्थामा विद्यार्थी प्रवाह दरको अवस्था अज्ञात जस्तो रहेको छ । माध्यमिक तह पुरा नगरी बिचैमा कति विद्यार्थीले विद्यालय छोड्दछन् भन्ने कुराको लेखाजोखा सरकारले गर्न सकेको छैन । माध्यमिक तहमा भर्ना भएको सम्पूर्ण विद्यार्थीले दुई वर्षको चक्रिय अवधिमा उक्त तह पार गरेका छन् । वा छैनन् भन्ने कुराको खोजि गरिएको छैन । यस्तो अवस्थामा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति उच्च वा न्यून छ भन्ने पत्ता लगाउनु आवश्यक छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)

यस अध्ययनको साधारण उद्देश्य अर्घाखाँची जिल्लाको मालारानी गाउँपालिकामा अवस्थित माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिको विश्लेषण गर्नु रहेको छ भने यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् ।

१. माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिको विश्लेषण गर्नु,
२. माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी पत्ता लगाउनु,
३. माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण गर्नु,

१.४ अनुसन्धानका प्रश्नहरू (Research Questions)

यस अध्ययनमा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति गणना गर्ने तथा माध्यमिक तहको प्रवाहदर पत्ता लगाउनका निम्ति निम्न प्रश्नहरूको उत्तर खोजिगर्ने प्रयास गरिएको छ :

१. माध्यमिक तहको उत्तिर्णदर कस्तो रहेको छ ?
२. के माध्यमिक तहमा कक्षा दोहोर्न्याउने दर रहेको छ ?
३. माध्यमिक तहमा कक्षा छोड्नेदर कस्तो रहेको छ ?
४. माध्यमिक तहमा शैक्षिक क्षति बढिरहेको छ ?
५. माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी कस्तो छ ?
६. माध्यमिक तहमा लगानी गरे अनुरूप शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त छ ?

१.५ अध्ययनको महत्व (Importance of the Study)

यो अध्ययन माध्यमिक तहमा विद्यार्थी प्रवाहदर पत्ता लगाउने तथा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति गणना गर्ने उद्देश्यमा आधारित छ । नेपालमा कक्षा ९ र १० लाई उच्च शिक्षा लिने प्रमुख आधार वा ढोकाको रूपमा पनि लिइन्छ । यस तहको प्रमुख उद्देश्यहरूमा विद्यमान सामाजिक वातावरणसँग परिचित प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यता, वैज्ञानिक धारण, स्वालम्बी एवम् आर्थिक विकासमा सेवा दिन सक्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने जस्ता पक्षहरूमा जोड दिएको पाइन्छ । यस्ता गहन उद्देश्यहरू राखेर सरकारले माध्यमिक शिक्षामा ठूलो धनराशि खर्च गरेको छ । यद्यपि माध्यमिक तहमा वार्षिक कति विद्यार्थी भर्ना हुन्छन् ? कति विद्यार्थीले विचमै कक्षा छोडि दिन्छन् ? आदि जस्ता कुराहरूको अध्ययन सरकारी तवरबाट भएको देखिदैन । त्यसैले सरकारी तहबाट माध्यमिक तहमा विद्यार्थी प्रवाहदरको अध्ययन गर्न आवश्यक रहेको छ ।

यसरी सरकारले माध्यमिक तहमा पर्याप्त मात्रामा आर्थिक लगानी गर्न सकेको छैन । त्यसैले नेपालमा कतिपय क्षेत्रका बालबालिकाहरू अझै पनि विद्यालय सम्म पुग्न सकेका छैनन् । विद्यालय पुगेका बाल बालिकाहरू पनि विचैमा विद्यालयबाट निस्कने र अनुत्तिर्ण हुने अवस्था

यथावत नै रहेको छ । यस्ता समस्याहरु किन देखा पर्दछन् ? र यस्ता समस्याहरुलाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ भनेर अनुसन्धान गर्न अहिलेको प्रमुख आवश्यकता रहेको छ । यसका साथै सामुदायिक विद्यालय तथा नीजि विद्यालय बिचको विद्यार्थी प्रवाहदरको तुलना गर्नु पनि वर्तमान आवश्यकता रहेको छ ।

माध्यमिक तहमा विद्यार्थी अनुत्तिर्ण हुने तथा विचैमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्तिले माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिमा कस्तो असर पारेको छ ? वर्तमान अवस्थामा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिका सन्दर्भमा खासै अनुसन्धान भएको पाईदैन । त्यसैले यस अनुसन्धान प्रतिवेदनले माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिका बारेमा अध्ययन गर्न चाहनेहरुको लागि महत्वपूर्ण जानकारी तथा सन्दर्भ सामाग्रीहरुको जानकारी प्रदान गरेका छ ।

यो अध्ययन माध्यमिक तहमा विद्यार्थी प्रवाहदर पत्ता लगाउने, माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति गणना गर्ने तथा माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने उद्देश्यमा आधारित रहेको छ । कुनै पनि राष्ट्रको विकासका लागि मध्यमस्तरिय जनशक्ति तथा माध्यमिक शिक्षा प्राप्त जनशक्तिको ठूलो योगदान हुने गर्दछ । माध्यमिक तहको शिक्षा उच्च शिक्षाको आधार भएको हुनाले माध्यमिक शिक्षाको गुणस्तर र सहभागिताले उच्च शिक्षाको गुणस्तर र सहभागितामा प्रभाव पार्ने गर्दछ । त्यसैले प्राविधिक तथा वैज्ञानिक अनुसन्धानका लागि माध्यमिक तहबाट नै यसको थालनी गर्नुपर्दछ । यसबाट उत्पादित जनशक्तिले देशको आर्थिक परिवर्तन तथा विकासमा टेवा पुऱ्याउनुका साथै कृषिमा आधुनिकीकरण सगै आउने र औद्योगिक विकास पनि सम्भव हुने गर्दछ । त्यसैले माध्यमिक तहका शिक्षालाई उत्पादनमुलक र समय सापेक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने खालको बनाउन यस तहको शिक्षामा देखापरेको वित्तीय तथा लागत सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गर्न महत्वपूर्ण छ ।

यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षले वर्तमान समयमा देखापरेका माध्यमिक विद्यालयसंग सम्बन्धित विभिन्न समस्याहरुको बारेमा जानकारी प्रदान गर्नुको साथै माध्यमिक शिक्षामा सरकारले गर्ने लगानीको अवस्था कस्तो छ ? सरकारले गरेको लगानी सहि ढंगले कार्यन्वयन भएको छ वा छैन ? माध्यमिक तहमा विद्यार्थीको शैक्षिक प्रवाहदर कस्तो रहेको छ ? लगानी र उपलब्धिलाई के कस्तो तत्वहरुले प्रभाव पारेका छन् ? आदि जस्ता प्रश्नहरुको जवाफ यस अध्ययनमा खोजिने भएकोले यस अध्ययनबाट निकालिएको निष्कर्षले

माध्यमिक तहमा गरिने लगानीको नीति निर्माण गर्न सम्बन्धित निकायलाई आधार प्रदान गर्न यस अध्ययनको महत्व रहन्छ । अतः यस अध्ययनको महत्वलाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिका वडा नं. ३ र ४ मा रहेका विद्यालयहरूको माध्यमिक तहको विद्यालय प्रवाहदर (भर्नादर उत्तिर्णदर, कक्षा दोहोर्न्याउने दर र कक्षा छोड्ने दर) को सुक्ष्म अध्ययन गर्नको लागि यो अध्ययन महत्वपूर्ण छ ।
२. माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाहदरको वास्तविक अवस्था को सकारात्मक तथा नकारात्मक कारणहरू पत्ता लगाई नकारात्मक कारणहरूको समाधानको उचित उपाय अबलम्बन गर्न यो अध्ययनको महत्व रहेको छ ।
३. माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिको थप अध्ययनको लागि यो अध्ययन महत्वपूर्ण छ ।
४. अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिका वडा नं. ३ र ४ मा रहेका विद्यालयहरूको माध्यमिक तहको विद्यालयमा आर्थिक लगानी पत्ता लगाउन महत्वपूर्ण छ ।
५. भविष्यमा यस विषयमा थप अध्ययन गर्न चाहने विद्यार्थीहरूको लागि सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा यस अध्ययनको महत्व रहेको छ ।

१.६ प्रमुख शब्दावलीको परिभाषा (Definition of Key words)

यस अध्ययनको क्रममा प्रयोग भएका प्रमुख शब्दावली र तिनको परिभाषा निम्नानुसार रहेको छ ।

१. माध्यमिक तह : कक्षा ९ देखि १० सम्म
२. लगानी: सरकार, अभिभावक तथा अन्य संघसंस्थाद्वारा शिक्षामा गरिएका खर्च
३. शैक्षिक क्षति : कुनै निश्चित तहमा भर्ना भइ सोही तह अवधिमा उक्त तह पार गर्न नसक्ने विद्यार्थी संख्या ।
४. विद्यार्थी प्रवाह दर : विद्यार्थी भर्नादर, उत्तिर्णदर, कक्षा छोड्नेदर र कक्षा दोहोर्न्याउने दर ।

५. कक्षा दोहोऱ्याउनु : फेल भई पुन उही कक्षामा भर्ना हुनु
६. सामुदायिक विद्यालय : सरकार तथा समुदायद्वारा सञ्चालित विद्यालय ।
७. चक्रिय वर्ष : कुनै शैक्षिक तह पार गर्न लाग्ने निर्धारित समयावधि

१.७ अध्ययनको सीमाहरु (Limitations of the Study)

अध्ययनकर्ताको समय, सिमित साधन, स्रोत लागत र आवश्यक पर्ने जनशक्तिको अभावको कारण यस अध्ययन लाई निम्न सिमाहरुभित्र रहि अध्ययन कार्य सम्पन्न गरियो ।

१. यो अध्ययन अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिका को वडा नं. ३ खनदह र वडा नं. ४ खनमा मात्र सिमित रहेको छ ।
२. यो अध्ययन अर्घाखाँची जिल्लाको मालारानी गाउँपालिकाको वडा नं. ३ र ४ को सामुदायिक विद्यालयमा मात्र सिमित रहेको छ ।
३. यस अध्ययनलाई विद्यालयको शैक्षिक सत्र २०७०/७१ देखि २०७२/७३ को तथ्याङ्कमा मात्र सिमित गरिएको छ ।
४. यस अध्ययनमा कोहर्ट विधिद्वारा शैक्षिक क्षतिको गणना गरिएको छ ।
५. यस अध्ययनबाट निकालिएको निष्कर्षलाई अन्य क्षेत्रमा सामान्यकरण गर्न सकिदैन ।
६. प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कको स्रोतको माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।
७. यो अध्ययन माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक लगानीमा मात्र सिमित रहेको छ ।

१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)

यस अध्ययनको अध्याय एकमा परिचय खण्ड रहेको छ । यस अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अनुसन्धान प्रश्न, अध्ययनको महत्व, प्रमुख शब्दावलिको परिभाषा तथा अध्ययनको सिमा र अध्ययनको संगठनलाई समेतिएको छ । अध्याय दुईमा सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन, पूर्व अनुसन्धान साहित्यको समिक्षा, साहित्यको पुनरावलोकनको उपदेयता, अनुसन्धानको अन्तर, अवधारणात्मक ढाँचा र कार्यत्मक ढाँचा रहेको । अध्याय

तीनमा अनुसन्धान ढाँचा, तथ्याङ्क संकलनका स्रोतहरू, जनसंख्या, नमुनाको आकार र नमुना छनोटको विधि, अध्ययन क्षेत्रको परिचय, तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू, तथ्याङ्क संकलन विधि, तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया, नितिगत प्रावधान, राखिएको छ । अध्याय चारमा अध्ययनको परिचय, अर्घाखाँची जिल्लाको परिचय, भौगोलिक अवस्था, हावापानी, भू-उपयोगको अवस्था, शैक्षिक अवस्था, पेशागत अवस्था, मालारानी, गाउँपालिकाको परिचय, जनसंख्या, शिक्षाको अवस्था, आर्थिक अवस्था, माध्यमिक तहको शैक्षिक प्रवाहदर, विद्यार्थी भर्ना, विद्यार्थी प्रवाहदर, माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति, विद्यालयको क्षेत्रगत लगानी, अभिभावकको लगानी, शैक्षिक उपलब्धि, आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि विचको तुलना र साराश प्रस्तुत गरिएको छ । अध्याय पाँचमा निष्कर्ष र सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यस सँगै अध्ययनको सिलसिलामा उपयोगमा ल्याइएका अनुसूचीहरू तथा सन्दर्भसूचीहरू समावेश गरिएको छ ।

अध्याय दुई (CHAPTER TWO)

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन (Review of Related Literature)

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Theoretical Literature)

खनाल, (२०६१) शिक्षा वास्तवमा अदत तथा अर्धदक्ष मानव स्रोतलाई सीपयुक्त तथा उत्पादनशिल बनाउने बढोत्तरी उद्योग हो । यसले अर्थव्यवस्थाको लागि आवश्यक जनशक्ति र सेवा उत्पादन गरी कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा पनि उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउँदछ । अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकहरुमा सार्वजनिक शिक्षाको खर्च जुटाउन राज्यको ढुकुटी नै प्रयोग गरेको पाइन्छ । हरेक नागरिकले शिक्षा पाउनु उसको अधिकार हो र शिक्षा प्रदान गर्नु राज्यको कर्तव्य हो भन्ने कुरा सामान्य नागरिक देखि उच्च राजनैतिक वृत्तसम्म उस्तै पाइन्छ । तथापी संसारका नागरिकहरुलाई सबै किसिमको शिक्षा दिनु आवश्यक पर्दछ । कसैले प्राथमिक शिक्षा, कसैले माध्यमिक शिक्षा त कसैले उच्च माध्यमिक शिक्षा सम्म सरकारी स्रोत बाट उपलब्ध गराउन निति निर्माण गरेका छन् । आधारभूत तहमा सरकारी लगानी बढाउने र अन्य तहमा सरकारी लगानी घटाउँदै जाने नीति एउटा साभा नीतिको रूपमा अगाडी आयो । फलस्वरूप लोक कल्याणकारी राज्य व्यवस्थामा सामाजिक लाभको सिद्धान्त अनुरूप शिक्षामा लगानी गर्नुपर्दछ भन्ने अवधारणाले व्यापकता पायो । तर यो अवधारणा पनि सर्वसम्मत हुन सकेन, र प्रविधिको कारण नयाँ नयाँ सीप र ज्ञानको आवश्यकता र खोजि हुन थाल्यो । यस्ता नयाँ नयाँ सीप र ज्ञान दुर्लभ भएकोले प्राप्तिको लागि ठूलो मूल्य चुकाउनुपर्ने भयो । फलस्वरूप जसले उपभोग गर्दछ उसले चुकाउँदछ भन्ने मान्यता बस्न थाल्यो । यसको प्रभाव प्रत्यक्ष रूपमा शिक्षामा पनि पर्न गयो । फलस्वरूप शैक्षिक लगानीका वैकल्पिक मार्गहरुको अवधारणा आयो ।

शर्मा, (२०६७) का अनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पठन पाठन कार्य सञ्चालनका लागि लाग्ने सम्पूर्ण साधन र स्रोत लागत हो र उक्त लागतबाट उत्पादन भएका विद्यार्थीहरुलाई उत्पादन वा उपलब्धिका रूपमा बुझ्नुपर्दछ । जुन विद्यालयमा साधन र स्रोतको अर्थपूर्ण, उद्देश्यपूर्ण प्रभावकारी प्रयोग भई शैक्षिक सफलतादर उच्च छ त्यस विद्यालयको आन्तरिक दक्षता राम्रो ठहर्छ । अर्को शब्दमा भर्नुपर्दा जुन शिक्षा पद्धतिले साधन

र स्रोतहरुको उचित व्यवस्थापनद्वारा प्रभावकारी सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन गरी शतप्रतिशत शैक्षणिक उद्देश्य प्राप्त गर्दछ । त्यस शिक्षा पद्धतिको आन्तरिक दक्षता राम्रो भएको मानिन्छ । यसरी आन्तरिक दक्षताले प्रभावकारी शिक्षण गर्ने मात्र नभई शतप्रतिशत सिकाइ उपलब्धिहरुको प्राप्तिद्वारा विचमा कक्षा छोड्ने र कक्षा दोहोर्‍याउनेलाई समेत समात्त पाइन्छ । त्यसैले भन्न सकिन्छ, कि आन्तरिक दक्षताको वृद्धिले शैक्षिक क्षतिमा कमि ल्याउन सकिन्छ ।

उपाध्याय, (१९९६) का अनुसार मौद्रिक रूपमा विद्यालय तहमा गरिएको शैक्षिक लगानी कूल आयभन्दा शैक्षिक उपलब्धि उच्च हुन्छ र राम्रो पढाईका लागि धेरै धन आवश्यकता पर्दछ । एउटा विद्यालयले तबमात्र राम्रो र गुणस्तरीय शिक्षा दिन सक्छ, जब त्यहाँ आधुनिक सुविधा, बढि तलबका शीर्षक विकसित प्रविधि पर्याप्त मात्रामा हुन्छ । यस्ता प्रविधिमा लगानी गर्नुको साथै विद्यालयमा तथा सरकारी स्तरबाट तालिम प्राप्त र पेशागत योग्यता भएका शिक्षक उत्पादन तथा परिचालनमा लगानी गर्न सके शैक्षिक उपलब्धिमा पनि वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

गैरे, (२०६८) का अनुसार विद्यालयहरुको शैक्षिक अवस्था हेर्न हो भने लगानी अनुरूप प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन । विद्यालयमा शिक्षकको नियमित उपस्थिति नहुनु, व्याख्यान विधि नै बढी हावी देखिनु शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोग नगर्नु, शिक्षिका तालिम प्राप्त नहुनु र तालिम लिए पनि तालिमका कुरा व्यवहारमा कार्यन्वयन नगर्नु आदिका कारणले शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पर्दछ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न र विद्यार्थी सहभागितामा वृद्धि गर्न शिक्षकको पनि ठूलो भूमिका रहन्छ । तर हाम्रो विद्यालयमा शिक्षकहरु आफ्नो रुचि अन्य क्षेत्रमा हुँदा हुँदै पनि आफ्नो पारीवारिक आर्थिक अवस्थाको कारण शिक्षण पेशामा सम्लग्न भएको पाइन्छ । जसले गर्दा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप विद्यार्थी प्रतिकूल हुने गर्दछ, भन्ने शैक्षिक उपलब्धिमा कम हुने गरेको पाइन्छ ।

सुवेदी, (२०६२) का अनुसार नेपाल सरकारले सर्वसाधारणको पहुँचमा गुणस्तरीय शिक्षा पुर्‍याउने लक्ष्य राखेको छ । तर सर्वसाधारणको पहुँचमा रहेको सामुदायिक विद्यालयको शिक्षा भने खासै गुणस्तर देखिदैन । सामुदायिक विद्यालय हरुको गुणस्तर सुधार गर्न सकिएमा वर्तमान समयमा हाम्रो समाजमा विद्यमान रहेको गुणस्तरीय शिक्षा लिन संस्थागत विद्यालयमै जानुपर्दछ, भन्ने धारण परिवर्तन गर्ने भन्ने सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक

अवस्थामा सुधार भएमा नेपाल सरकारले सर्वसाधारणको पहुँचमा गुणस्तरीय शिक्षा पुऱ्याउने लक्ष्य पूरा हुने छ र सर्वसाधारणका छोरा छोरीले पनि गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्ने छन् भने अर्कोतर्फ शिक्षामा गरिएको लगानीले व्यक्तिको ज्ञान र कुशलतामा वृद्धि गर्दै लैजाने हुँदा विद्यालयको उपादकत्व बढाउँदै लैजान्छ । गुणस्तरीय शिक्षा व्यक्तिको शैक्षिक, सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । तसर्थ लगानी गर्दा कुन प्रकारको जनशक्ति तयार पार्ने हो त्यसको पूर्व निर्धारित गरी सोही क्षेत्रमा लगानी गर्दा शैक्षिक क्षेत्र बाट उपलब्ध भएका शैक्षिक योग्यता प्राप्त जनशक्तिले खालि बस्नुपर्ने समस्या समाधान हुन जान्छ ।

विश्वकर्मा, (२०६५) का अनुसार कक्षाकोठामा प्रभावकारी शिक्षण गर्न दक्ष बनाउनका लागि नेपाल सरकारले शिक्षक तालिमका लागि लगानी गरेको हुन्छ । तर, तालिम प्राप्त शिक्षकले तालिममा सिकेका कुरा कक्षाकोठामा प्रयोग र अभ्यास नै नगरेको कारण शिक्षक तालिममा गरिएको वार्षिक भन्डै तीस करोड रकमको उपयोगिता र औचित्य माथि गम्भीर प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ । तालिम लिएको शिक्षकहरु कक्षा कोठाको स्थिति र अवस्था अनुरूप शिक्षण योजना बनाई लागू गर्न सक्षम हुने अपेक्षा गरिएपनि तालिम प्राप्त शिक्षकले तालिममा सिकेका कुरा कक्षाकोठामा प्रयोग र अभ्यास नै नगरेका कारण शिक्षक तालिममा गरिएको वार्षिक भन्डै तीस करोड रकमको उपयोगिता र औचित्य माथि गम्भीर प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ । तालिम लिएका शिक्षकहरु कक्षाकोठाको स्थिति र अवस्था अनुरूप शिक्षण योजना बनाई लागू गर्न सक्षम हुने अपेक्षा गरिएतापनि तालिम प्राप्त शिक्षकमा यस्तो क्षमता हुनुको सट्टा आफ्नो ज्ञानलाई छल्ने बहाना खोज्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले सरकारले शिक्षक तालिममा लगानी गर्न मात्र नभई विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्न उक्त तालिमको सहि उपभोग भएको छ वा छैन भनेर निरिक्षण गर्न पनि आवश्यक हुन्छ ।

श्रेष्ठ र वस्न्यात, (२०६७) नेपालमा शिक्षाको इतिहासलाई हेर्दा प्राचीनकालिन गुरुकालीन शिक्षादेखि संस्कृत शिक्षा, लिच्छिवकालिन शिक्षा, बौद्ध शिक्षा हुँदै आजको आधुनिक शिक्षामा प्रवेश गरेको पाइन्छ । परम्परागत शिक्षा प्रणालीमा धार्मिक गुरुद्वारा विशेषगरी संस्कृत भाषामा शिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो भने आजको आधुनिक शिक्षालाई हेर्दा नेपालमा शिक्षा नेपाली, संस्कृत, अङ्ग्रेजि आदि भाषामा मात्र प्रदान नगरी सांकेतिक भाषामा समेत शिक्षा

प्रदान गरिन्छ । शिक्षालाई परम्परागत तरिकाबाट आधुनिक तरिकामा ल्याउनु राणाकालिन प्रधानमन्त्रीहरूको विशेष भूमिका रहेको छ ।

त्यसैलेत नेपालमा पदमशमशेरलाई आधुनिक विद्यालयका पिता भनिन्छ । राणाकालिन समयमा शिक्षाको विरोध हुनुका साथै शिक्षाको विकासपनि द्रुतदर रूपमा भएको पाइन्छ । त्यसैगरी २००७ सालमा प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि पनि शिक्षाको विकासको लागि विभिन्न आयोगहरू गठन भए । जसमा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग २०११ NNEPC (1954) ले प्राथमिक शिक्षा निशुल्क हुनुपर्ने र माध्यमिक तहमा रोजगारी शिक्षा समावेश हुनुपर्नेमा जोड दियो । त्यसैगरी सर्वाङ्गिण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन २०१८ (ARNEC -1962) ले कक्षा १ देखि कक्षा ५ सम्म प्राथमिक तहमा रोजगारी शिक्षा समावेश हुनुपर्नेमा जोड दियो । त्यसैगरी सर्वाङ्गिण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन २०१८ (ARNEC - 1962) ले कक्षा १ देखि कक्षा ३ सम्म प्राथमिक तह कक्षा ४ देखि कक्षा ७ सम्म निम्नमाध्यमिक तह र कक्षा ८ देखि कक्षा १० सम्म माध्यमिक तह भनि शिक्षाको संरचना निर्धारण गर्‍यो । त्यसैगरी पाठ्यक्रम कार्यन्वयन योजना २०३८ (CIP-1981) ले कक्षा १ देखिकक्षा ५ सम्म प्राथमिक तह, कक्षा ६ देखि ७ सम्म नि.मा.वि. तह र कक्षा ८ देखि १० सम्म माध्यमिक तह भनि शिक्षाको संरचना निर्धारण गर्‍यो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ (NEC-1992) ले कक्षा १ देखि ५ सम्म प्राथमिक तह, ६ देखि ८ सम्म नि.मा.वि. तह मानेको थियो भने कक्षा ९ १० लाई मा.वि. तह भनि निर्धारण गरेको छ । उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ (HLNEC 1998) ले पनि राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको शिक्षा संरचनालाई स्वीकार गरेको छ । त्यसैगरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ (NCF 2006) ले कक्षा १ देखि ८ सम्म आधारभूत तह र ९ देखि १२ सम्म मा.वि. तह भनि शिक्षाको संरचना घोषण गरेतापनि व्यवहारमा भने कक्षा १ देखि ५ सम्म प्राथमिक तह कक्षा ६ देखि ८ सम्म नि.मा.वि. तह र कक्षा ९ देखि १० सम्म मा.वि. तह नै रहेको छ ।

अधिकारी, (२०७१) का अनुसार शिक्षामा सरकारले गरेको अर्पयाप्त लगानी वा बजेटको कारण गुणस्तरीय शिक्षाको लागि आवश्यक जस्तै शैक्षिक व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापन, पर्यावरणीय संरचनागत नीति तथा कार्यक्रमगत अनुगमन तथा मूल्याङ्कनगत समस्याहरूले गुणस्तरीय शिक्षा तथा शैक्षिक उपलब्धिलाई प्रभाव पारेको छ ।

शर्मा, (२०६४) को लेख अनुसार शिक्षामा लगानी भन्नाले विभिन्न स्थानबाट स्रोत जुटाई शैक्षिक लक्ष्य प्राप्त गरिने योजनाबद्ध खर्च भन्ने बुझिन्छ। दोस्रो विश्वयुद्धपछि विभिन्न देशले योजनाबद्ध रूपमा शिक्षामा लगानी गरी देश विकास गरेको पाइन्छ। नेपालमा पनि विद्यमान स्रोतको दक्षता विकास गर्न योजनाबद्ध शैक्षिक लगानी गर्ने परिपाटी छ। शिक्षामा गरिएको लगानीलाई मानव संसाधन विकासको निम्ती दीर्घकालीन लगानीको रूपमा लिइन्छ। शिक्षामा लगानी सार्वजनिक लाभको आधारमा गरिन्छ। शैक्षिक क्षमताको अभिवृद्धिमा वित्तीय पक्ष महत्वपूर्ण हुन्छ। यस क्षेत्रमा गरिएको लगानीको प्रकृति, आकार, वितरण, दक्षताले शिक्षा प्रबर्द्धनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

अधिकारी, (२०६०) का अनुसार सरकाले माध्यमिक शिक्षालाई कूल बजेटको करिब २४ प्रतिशत विनियोजन गर्दछ। सरकार बाट विद्यालयहरूले प्राप्त गर्ने अनुदानको लगभग धेरैजसो रकम शिक्षक तलबमा खर्च हुन्छ। खासगरी प्रवेश शुल्क पुनः प्रवेश शुल्क तथा मासिक शुल्क लिन नपाउने गरी माध्यमिक शिक्षालाई निशुल्क घोषणा गरेपछि विद्यालयको आम्दानीको स्थानीय र परम्परागत स्रोतहरू सुक्दै गएका छन्। परिणाम स्वरूप विद्यालयभित्रका गतिविधि हरूको गुणस्तर वृद्धि गर्न आवश्यक खर्च अप्र्याप्त हुने गरेको छ। विद्यालयको भौतिक सुविधाको विकास तथा सञ्चालन खर्च जुटाउनका लागि अभिभावक र विद्यालय दुवैले कठिनाईको सामना गर्नुपरेको छ। अहिलेको स्थितिमा अभिभावकले विद्यार्थीहरूको शैक्षिक खर्चमा एकतिहाई व्यहोरिरहेको अनुमान गरिएको छ। सरकारले शिक्षामा सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिन्छ, भन्ने भ्रम स्थानिय निकाय र जनसमुदायमा पर्न गएको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७३) का अनुसार नेपालका विभिन्न आवधिक योजनाहरूमा पनि नेपाल सरकारले शिक्षामा अति नै न्यून बजेट विनियोजन गरेको देखिन्छ। प्रथम पञ्च वार्षिक योजना (आ.व. २०१३/१४-२०१७/१८) मा सरकारले सामाजिक सेवा अन्तरगत शिक्षामा कूल बजेटको ५.५८ प्रतिशत मात्र बजेट विनियोजन गरेको थियो। सरकारले छैठौं योजना सम्ममा पनि शिक्षालाई खासै प्राथमिकतामा राखेर बजेट छुट्टाएको देखिँदैन। तर सातौं पञ्च वार्षिक योजना (आ.व. २०४२-४३-२०४६/४७) मा भने माध्यमिक शिक्षामा बढाएको लगानीसँगै लक्ष्य अनुरूप माध्यमिक विद्यालयको संख्यामा ७०.३ प्रतिशतले र माध्यमिक विद्यालयमा विद्यार्थी भर्नादर ६०.१ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। त्यसैगरी

आठौं योजनामा पनि माध्यमिक तहको खुद भर्नादर लक्ष्य अनुरूपनै प्राप्त भएको थियो । त्यसैगरी तेह्रौं त्रिवर्षिय योजना (आ.ब. २०७०/७१-२०७२/७३) सम्म देशभरमा ८,४९६ माध्यमिक विद्यालय रहेको थिए भने माध्यमिक तहमा विद्यार्थी टिकाउदर ३७.९ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । यस योजनाको अन्त्यमा माध्यमिक तहको खुद भर्नादर ३७.७ प्रतिशत मात्र रहेको छ । वर्तमान चौधौं योजना (आ.ब. २०७३/७४-२०७५/७६) मा कूल बजेटको ४६ प्रतिशत बजेट शिक्षामा विनियोजन गरिएको छ । भने माध्यमिक तहको खुद भर्नादर ३७.७ प्रतिशतबाट ४५ प्रतिशत पुऱ्याउने र कक्षा १० को विद्यार्थी टिकाउदर ५० प्रतिशत बनाउने लक्ष्य राखिएको छ ।

खनाल र आचार्य, (२०६५) का अनुसार शिक्षामा गरिने लगानी नै वास्तवमा दिगो उद्योगमा गरिने लगानी हो । यसले अर्थव्यवस्थाको लागि आवश्यक जनशक्ति र सेवा पुऱ्याउँदछ । साथै कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा पनि उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउँदछ । अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकहरुमा सार्वजनिक शिक्षाको खर्च जुटाउन राज्यको ढुकुटी नै प्रयोग गरेको पाइन्छ । हरेक नागरिकको शिक्षा पाउने अधिकार हो । शिक्षा दिने राज्यको दायित्व हो भन्ने कुरा सामान्य नागरिकदेखि उच्च राजनीतिक सम्म उस्तै पाइन्छ । तरपनि संसारका सबै मानिसले सबै किसिमको शिक्षा लिन पाएनन् । कसैले प्राथमिक शिक्षा, कसैले माध्यमिक शिक्षासम्म सरकारी स्रोतबाट उपलब्ध गराउने गरी आफ्नो र अन्य तहमा सरकारी लगानी घटाउँदै जाने नीति एउटा साभ्ना नीतिको रूपमा आयो । फलस्वरूप लोककल्याणकारी राज्य व्यवस्थाले सामाजिक लक्ष्यको सिद्धान्त अनुरूप शिक्षामा लगानी गर्नुपर्दछ भन्ने अवधारणाले व्यापकता पायो । तर यो सर्वसम्मत हुन सकेन र प्राविधिको कारणले नयाँ ज्ञान र सिपको आवश्यकता खोजि हुन् थाल्यो र त्यसको दुर्लभता रहयो । जसको प्राप्तिका लागि मूल्य चुकाउनुपर्ने भयो फलस्वरूप शैक्षिक लगानीका बैकल्पिक मार्गहरुको अवधारणा आयो ।

२.२ पूर्व अनुसन्धानात्मक साहित्यको समीक्षा (Review of Previous Research Literature)

सापकोटा, (२०६८) ले गरेको माध्यमिक तह पूरा नगरी बालबालिकाहरुले विचैमा विद्यालय छोड्ने कारणहरु अध्ययनमा काभ्रे जिल्ला पाँच खाल गा.वि.स. लाई अध्ययनस्थल बनाइएको थियो उक्त अध्ययन क्षेत्रमा कक्षा ९ को विद्यार्थी उत्तिर्णदर ८१.५ प्रतिशत र कक्षा १० को

७४.५ प्रतिशत थियो । त्यसैगरी छात्राहरुको कक्षा छोड्नेदर १०.४ प्रतिशत थियो भने छात्र हरुको कक्षा छोड्ने दर १०.४ प्रतिशत थियो भने छात्रहरुको कक्षा छोड्ने दर ८.५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यसरी कक्षा छोड्नेदर ८.५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यसरी कक्षा छोड्नेदर उच्च हुनुमा परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु मुख्य कारणको रूपमा रहेको छ । अवसर पाउनसाथ अभिभावकले बालकबालिकाहरुलाई मजदुरी गर्न पठाउँदछन् त्यसैले उक्त अध्ययन क्षेत्रमा अवसर लागतको कारणले उक्त तहको शैक्षिक क्षति रहेको छ ।

सुवेदी, (२०६२) ले उच्च माध्यमिक विद्यालयको वर्तमान अवस्था एक अध्ययन शिर्षकमा उ.मा.व. को लागत विवरणमा जम्मा खर्चको ८३.४० प्रतिशत शिक्षक तलब भत्तामा कर्मचारी तलब भत्ता १०.१४ प्रतिशत शिक्षक तलब भत्तामा, कर्मचारी तलब भत्ता १०.१४ प्रतिशत र विद्यालयको भौतिक सुधारमा ४.१ प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ । यसबाट उनले भौतिक सुधार तथा शैक्षिक स्तर बढाउने पुस्तकालय शैक्षिक सामाजिक छात्रावृत्तिमा न्यून खर्च भएको पत्ता लगाएका छन् ।

सेरिड, (१९८८) द्वारा तयार पारिएको एक अनुसन्धान प्रतिवेदनमा विद्यालयको वातावरण उचित नहुनु, शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप विद्यार्थीको दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित नहुनु, केटा केटीहरुको समुहमा समायोजन हुन समस्या पर्नु, बसाई सराइ, गाउँका केटाकेटीहरुको कमजोर स्वास्थ्य अवस्था तथा कुपोषणबाट पिडित हुनु ग्रामीण बालबालिकाहरुको लागि विद्यालय समय उचित नहुनु, शिक्षाबाट तुरुन्त फाईदा नपाउनु, श्रव्य दृश्य सामाग्रीको कमि हुनु वा उपलब्ध नहुने जस्ता पक्षहरु नै पिछडिएका बाल बालिकाहरुले विचैमा विद्यालय छोड्ने प्रमुख कारणहरु हुन् भनि निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त प्रतिवेदनमा पिछडिएका समुदायको आर्थिक अवस्था कमजोर हुने मुख्य कारणको रूपमा अशिक्षालाई लिइएको छ ।

सिंह, (१९७३) ले काठमाडौं, भक्तपुर, र काभ्रे जिल्लालाई अध्ययन क्षेत्र बनाएर नेपालमा शैक्षिक क्षती (Educational Wastage in Nepal) भन्ने शीर्षकमा गरेको अनुसन्धानमा माध्यमिक तहमा विद्यार्थीको औसत उपस्थिति अत्यन्तै न्यून रहेको उल्लेख गरिएको छ । उक्त अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार काठमाडौं जिल्लामा ४६.७ प्रतिशत, भक्तपुरमा ३६.१ प्रतिशत र काभ्रे जिल्लामा ३७.०८ प्रतिशत औसत उपस्थिति भएको उल्लेख गरिएको छ । उक्त अध्ययन प्रतिवेदनअनुसार माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुले परीक्षामा असफल हुनु, पाठ्यपुस्तक खरिद गर्न नसक्नु, घरमा काम गर्नुपर्ने, घरबाट विद्यालय टाढा हुनु,

विद्यालयको शुल्क बढी हुनु, छात्राहरुको विवाह हुनु आदि जस्ता कारणहरुले विद्यार्थीहरुले आफ्नो पढाई विचैमा छोड्ने गरेको उल्लेख गरिएको छ । उक्त अनुसन्धान प्रतिवेदनमा छात्रहरुले भन्दा धेरै छात्राहरुले विद्यालय विचैमा छोडेको उल्लेख गरिएको छ ।

उपाध्याय, (१९७३) ले गरेको एक अध्ययनमा शिक्षाको विभिन्न तहहरुमा सरकारको लगानीगत दायित्वको लेखाजोखा गरिएको छ । शिक्षाका समानुपातिक तथा निरपेक्ष दुवै क्षेत्रमा सरकारको लगानी महत्वपूर्ण रूपमा वृद्धि भएको छ । उक्त लगानीको परिपूर्ति गर्नको लागि अर्न्तराष्ट्रिय स्रोतहरुको परिचालन गर्नु हो भने शैक्षिक संस्थाभित्र उपलब्ध स्रोतहरुको उच्चतम प्रयोग गर्नु पनि हो । नेपालको पाँचौं योजनाले नेपाल सरकारको खर्चको क्षेत्रहरुको योजनालाई प्रस्ट रूपमा देखाएको छ । लगानीका प्रमुख क्षेत्रहरु भनेको यातायात, सञ्चार र अरु सहायक भनेको सामाजिक तथा आर्थिक सेवाका क्षेत्रहरु पनि हुन् । त्यतिबेला नीजि क्षेत्र आइसकेको थिएन । सरकारले निर्माण व्यवसाय तथा सेवा क्षेत्रमा उद्योगहरुको संगठन निर्माण गरिरहेको थियो । नेपालमा सरकारी खर्च दिनप्रतिदिन बढिरहेको थियो । सरकारी खर्च निरपेक्ष क्षेत्रमा मात्र बढेको थिएन कि जनसङ्ख्या वृद्धिद्वारा खर्च तथा शहरीकरणको वृद्धिद्वारा हुने खर्च पनि बढेको थियो । यहाँ सरकारी खर्चको विभिन्न क्षेत्रहरु थिए जस्तै: वस्तु तथा सेवाहरुको प्रत्यक्ष उत्पादन मा हुने खर्चहरु आदि थिए जसले गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा पनि त्यति ठूलो लगानी हुन सकेको देखिदैन ।

बुदुजा, (२०६२) ले माध्यमिक शिक्षामा लगानी र शैक्षिक उपलब्धि शिर्षकमा म्याग्दी जिल्लाको शिख गा.वि.स. मा गरेको एक अध्ययन अनुसार माध्यमिक शिक्षामा गरिएको लगानीमध्ये ७०.३ प्रतिशत लगानी सरकारको तर्फबाट, समुदायको तर्फबाट २७.४ प्रतिशत र अभिभावकबाट २.३४ प्रतिशत लगानी गरिएको पाइयो । सरकारले गरेको लगानीमध्ये ९५.५७ प्रतिशत शिक्षकको तलब भत्तामा २४.४३ प्रतिशत प्रशासनमा खर्च भएको देखिन्छ । विद्यालयको कूल आम्दानीमध्ये ५७.३४ प्रतिशत शिक्षकको तलब भत्तामा, २५.२२ प्रतिशत भवन निर्माण तथा मर्मतमा ६.४६ प्रतिशत प्रशासनिक क्षेत्रमा र १० प्रतिशत अतिरिक्त क्रियाकलाप मा खर्च भएको देखाइएको छ । माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धि अत्यन्त न्यून रहेको पाइयो । शैक्षिक सत्र २०५६ देखि २०६१ सम्मको कक्षा ९ को उत्तिर्णदर औसतमा ४२.८ प्रतिशत र एस.एल.सी. परिक्षाको उत्तिर्णदर ४८.६ प्रतिशत रहेको देखियो ।

यसरी उत्तिर्णदर न्यून हुनुमा आर्थिक लगानीको कमिलाई प्रमुख कारण मानेका छन् । अभिभावकको विचारमा माध्यमिक शिक्षाको सम्पूर्ण खर्च सरकारले गर्नुपर्ने बताएका छन् ।

भट्टराई, (२०७३) का अनुसार भ्वापा जिल्लालाई अध्ययन क्षेत्र बनाएर माध्यमिक तहमा शैक्षिक क्षतिको एक अध्ययनमा माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलना गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७० मा विद्यालयको कूल लगानी ९१ लाख, ५० हजार, १ सय ६५ रहेको पाइयो र अभिभावकको लगानी २१ हजार, १ सय ६५ रहेको पाइयो र अभिभावकको लगानी २१ हजार ५० रहेको पाइयो भने जसमा उत्तिर्ण प्रतिशत ७० दशमलव ३ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसैगरी शैक्षिक वर्ष २०७१ मा आर्थिक लगानीमा वृद्धि गर्दा शैक्षिक उपलब्धिमा करिब ७ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइयो । यस्तै शैक्षिक वर्ष २०७२ मा आर्थिक लगानीमा वृद्धि गर्दा शैक्षिक उपलब्धिमा भने खासै वृद्धि भएको पाइएन तर प्राप्ताङ्क भने वृद्धि भएको पाइयो । यसरी आर्थिक लगानीमा वृद्धि विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत अदृश्य रूपमा वृद्धि भएपनि विद्यार्थीको प्राप्ताङ्क र उत्तिर्ण संख्यामा भने वृद्धि भएको पाइएको छ ।

राजवंशी, (२०७२) ले पृथ्वीनगर स्रोतकेन्द्रलाई आधार बनाएर सतार बालबालिकाहरूले विचैमा विद्यालय छोड्ने कारणहरू शिर्षकमा गरिएको एक अध्ययनमा अध्ययन क्षेत्रका ५३ प्रतिशत सतार अभिभावकले शिक्षा प्रति नकारात्मक धारणा रहेको प्राप्त भएको छ । अभिभावकहरू शिक्षाको उपलब्धि र महत्व बारे अनविज्ञ छन् । जसका कारण उनीहरूको आफ्ना बालबालिकाहरूलाई विद्यालयबाट निकाल्नु यस क्षेत्रको मुख्य समस्याको रूपमा देखापरेको छ । अर्कोतिर यस क्षेत्रका बालबालिकाले विद्यालय छोड्ने कारणको रूपमा पाइएको छ । यस क्षेत्रका सतार समुदायमा छोराभन्दा छोरीलाई बढि मात्रामा वञ्चित राखेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा वर्षे देखि पछि पर्दै आएको सतार जातिको आर्थिक र शैक्षिक अवस्था पनि अत्यन्त कमजोर रहेको छ ।

अधिकारी, (२०६९) का अनुसार सरकारले माध्यमिक शिक्षामा अत्यन्तै न्यून लगानी गरेको छ । सरकारले शिक्षामा गरेको लगानीको पनि ८४.३४ प्रतिशत रकम शिक्षकहरूलाई तलब खर्चमा जाने गरेको छ । बाँकी १५.६२ प्रतिशत रकम विद्यार्थी छात्रावृत्ति वितरण तथा अन्य प्रशासनिक खर्चका लागि छुट्टाइएको छ । जुन रकम खर्चका लागि अति नै न्यून रहेको छ । जसले गर्दा विद्यालयले बाध्य भएर भर्ना शुल्क परीक्षा शुल्क तथा अन्य विभिन्न शिर्षकमा

विद्यार्थी सँगै शुल्क उठाउने गर्दछ । न्यून सरकारी लगानीको कारण स्रोत साधनको अभाव, शैक्षिक सामग्रीको अभाव आदि कारणले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पनि असहज हुने गरेको छ भने अर्कोतर्फ लैङ्गिक विभेद गरिबी, अवसर लागत, शिक्षक अभिभावकको प्रतिकूल सम्बन्ध आदि कारणले विद्यार्थीहरूको पनि विद्यालयमा नियमित उपस्थिति देखिदैन । यसले सरकारी माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा दोहोर्‍याउने, विचैमा कक्षा छोड्ने र अनुत्तिर्ण हुने दरलाई बढाइरहेको छ भने विद्यार्थीको आन्तरिक दक्षतामा ह्रास ल्याएको छ ।

चौधरी, (२०६५) का अनुसार नेपाल सरकारद्वारा गरिएको लगानीको बावजुद करिब ३२ प्रतिशत बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका छन् । विद्यालय गइरहेका मध्ये पनि ४९ प्रतिशत विद्यार्थीले विचैमा विद्यालय छोड्ने गरेको पाइन्छ । मानव स्रोत विकास प्रतिवेदन १९९८ ले दैनिक जीवनयापन र शिक्षाको अर्थपूर्ण सम्बन्ध नहुनु, जातिय भेदभाव र शिक्षकको विद्यालयमा नियमित उपस्थिति नहुनु आदिलाई बालबालिकाको विचैमा विद्यालय छोड्ने प्रमुख कारणभनि उल्लेख गरिएको छ । सरकारले विद्यालयमा गरिब विद्यार्थीको भर्नादर बढाउन छात्रावृत्तिले व्यवस्था, निशुल्क पाठ्यपुस्तकको व्यवस्था, निशुल्क प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था जस्ता विभिन्न कार्यक्रम लागु गरेता पनि शतप्रतिशत बालबालिकाकाले यसको लाभ उठाउन सकेका छैनन् ।

२.३ यस अध्ययनका लागि साहित्यको पुनरावलोकनको उपादेयता (Implication of the Review of Literature for the Research)

अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकहरूमा सार्वजनिक शिक्षाको खर्च जुटाउन राज्यको ढुकुटी नै प्रयोग गरेको पाइन्छ । हरेक नागरिकले शिक्षा पाउनु उसको अधिकार हो र शिक्षा प्रदान गर्नु राज्यको कर्तव्य हो भन्ने कुरा सामान्य नागरिकदेखि उच्च राजनैतिक वृत्तसम्म उस्तै पाइन्छ । तथापी संसारका नागरिकहरूलाई सबै किसिमको शिक्षा दिनु आवश्यक पर्दछ । कसैले प्राथमिक शिक्षा, कसैले माध्यमिक शिक्षा त कसैले उच्च माध्यमिक शिक्षा सम्म सरकारी स्रोतबाट उपलब्ध गराउन नीति निर्माण गरेका छन् । फलस्वरूप आधारभूत तहमा सरकारी लगानी बढाउने र अन्य तहमा सरकारी लगानी घटाउँदै जाने नीति एउटा साभा नीतिको रूपमा अगाडी आयो (खनाल, २०६९) । जुन शिक्षा पद्धतिले साधन र स्रोतहरूको उचित व्यवस्थापन द्वारा प्रभावकारी सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन गरी शतप्रतिशत शैक्षणिक उद्देश्य प्राप्त गर्दछ त्यस शिक्षा पद्धतिको आन्तरिक दक्षता राम्रो

भएको मानिन्छ । यसरी आन्तरिक दक्षताले प्रभावकारी शिक्षण गर्नेमात्र नभई शतप्रतिशत सिकाइ उपलब्धिहरूको प्राप्तिहरू विचमा पढाई छोड्ने र कक्षा दोहोर्‍याउनेलाई समेत समाप्त पार्दछ, त्यसैले आन्तरिक दक्षताको वृद्धिले शैक्षिक क्षतिमा कम ल्याउन सकिन्छ (शर्मा, २०६७) ।

मौद्रिक रूपमा विद्यालय तहमा गरिएको शैक्षिक लगानी कुल आयभन्दा शैक्षिक उपलब्धि उच्च हुन्छ । राम्रो पढाईको लागि धेरै धन आवश्यकता पर्दछ । एउटा विद्यालयले तब मात्र राम्रो र गुणस्तरीय शिक्षा दिन सक्छ जब त्यहाँ आधुनिक सुविधा, बढि तलबका शिक्षक, विकसित प्रविधि पर्याप्त मात्रामा हुन्छ (उपाध्याय, १९९६) । शिक्षामा गरेको लगानीले मानवीय पूँजी निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । शिक्षामा गरिएको लगानीले व्यक्तिको सिप विकास गरी उत्पादनमा वृद्धि गर्दछ, विकसित देशहरूले आफ्नो देशमा उपलब्ध साधन स्रोतको परिचालन गर्न सक्ने तथा कुल उत्पादनको क्षेत्रमा कस्तो श्रमिकको आवश्यकता पर्दछ भनि जनशक्ति योजना बनाएर सोही अनुरूप शिक्षामा लगानी गरी जनशक्ति उत्पादन गर्दछन् (शर्मा, २०५८) । परम्परागत शिक्षा प्रणालीमा धार्मिक गुरुद्वारा विशेषगरी संस्कृत भाषामा शिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो भने आजको आधुनिक शिक्षालाई हेर्दा नेपालमा शिक्षा नेपाली, संस्कृत, अङ्ग्रेजी आदि भाषामा मात्र प्रदान नगरी सांकेतिक भाषामा समेत शिक्षा प्रदान गरिन्छ । (श्रेष्ठ र वस्न्यात, २०६७) ।

हाम्रो विद्यालयमा शिक्षकहरू आफ्नो रुचि अन्य क्षेत्रमा हुँदा हुँदै पनि आफ्नो पारीवारिक, आर्थिक अवस्थाको कारण शिक्षण पेशामा सम्लग्न रहेको पाइन्छ । जसले गर्दा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप विद्यार्थी प्रतिकुल हुने गर्दछ भने शैक्षिक उपलब्धि कम हुने गरेको पाइन्छ (गैरे, २०६८) । माध्यमिक तहको विद्यार्थीहरूले परीक्षामा असफल हुनु, पाठ्यपुस्तक खरिद गर्न नसक्नु, घरमा काम गर्नुपर्ने, घरबाट विद्यालय टाढा हुनु, विद्यालयको शुल्क बढि हुनु, छात्राहरूको विवाह हुन आदि जस्ता कारणले विद्यार्थीहरूले आफ्नो पढाई विचैमा छोड्ने गरेको उल्लेख गरिएको छ । उक्त अनुसन्धान प्रतिवेदनमा छात्रहरूले भन्दा धेरै छात्राहरूले विद्यालय विचैमा छोडेको उल्लेख गरिएको छ (सिंह, १९७३) ।

सरकारी विद्यालयमा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति अत्याधिक मात्रामा रहेको देखिन्छ भने अर्को तर्फ सरकारले शिक्षामा गरेको लगानी अनुरूप शैक्षिक उपलब्धि तथा गुणस्तरपनि प्राप्त गर्न सकिएको छैन (थापा, २०७०) । कक्षा छोड्नेदर उच्च हुनुमा परिवारको आर्थिक

अवस्था कमजोर हुनु मुख्य कारणको रूपमा रहेको छ । अवसर पाउनासाथ अभिभावकले बालबालिकाहरुलाई मजदुरी गर्न पठाउछन् । त्यसैले उक्त क्षेत्रमा अवसर लागतको कारण कक्षा छोड्ने र दोहोच्याउने दर उच्च भएको कारणले उक्त तहको शैक्षिक क्षति उच्च रहेको छ (सापकोटा, २०६८)

नेपाल सरकारद्वारा गरिएको लगानीका बावजुद करिब ३२ प्रतिशत बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका छन् । विद्यालय गइरहेका मध्ये पनि ४१ प्रतिशत विद्यार्थीले विचैमा विद्यालय छोड्ने गरेको पाइन्छ । मानव स्रोत विकास प्रतिवेदन १९९८ ले दैनिक जीवनयापन र शिक्षाको अर्थपूर्ण सम्बन्ध नहुनु, गरिबी, जातिय भेदभाव र शिक्षकको विद्यालयमा नियमित उपस्थित नहुनु आदिलाई बालबालिकाहरुले विचैमा विद्यालय छोड्ने प्रमुख कारणभनि उल्लेख गरिएको छ (चौधरी, २०६५) तालिम प्राप्त शिक्षकले तालिममा सिकेका कुरा कक्षाकोठामा प्रयोग र अभ्यास नै नगरेका कारण शिक्षक तालिममा गरिएको वार्षिक भन्डै तीस करोड रकमको उपयोगिता र औचित्यमाथि गम्भीर प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ त्यसैले सरकारले शिक्षक तालिममा लगानी गर्ने मात्र नभई विद्यार्थी सरकारले विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्न उक्त तालिमको सहि उपयोग भएको छ वा छैन, भनेर निरिक्षण गर्न पनि आवश्यक हुन्छ (विश्वकर्मा, २०६५) ।

अभिभावकहरु शिक्षाको उपलब्धि र महत्वबारे अनविज्ञ छन् । जसका कारण उनीहरुको आफ्ना बालबालिकाहरुलाई विद्यालयबाट निकाल्नु यस क्षेत्रको मुख्य समस्याको रूपमा देखापरेको छ । यस सतार समुदायमा छोरालाई भन्दा छोरीलाई शिक्षाबाट बढिमात्रामा वञ्चित राखेको पाइन्छ (राजवंशी २०७२) ।

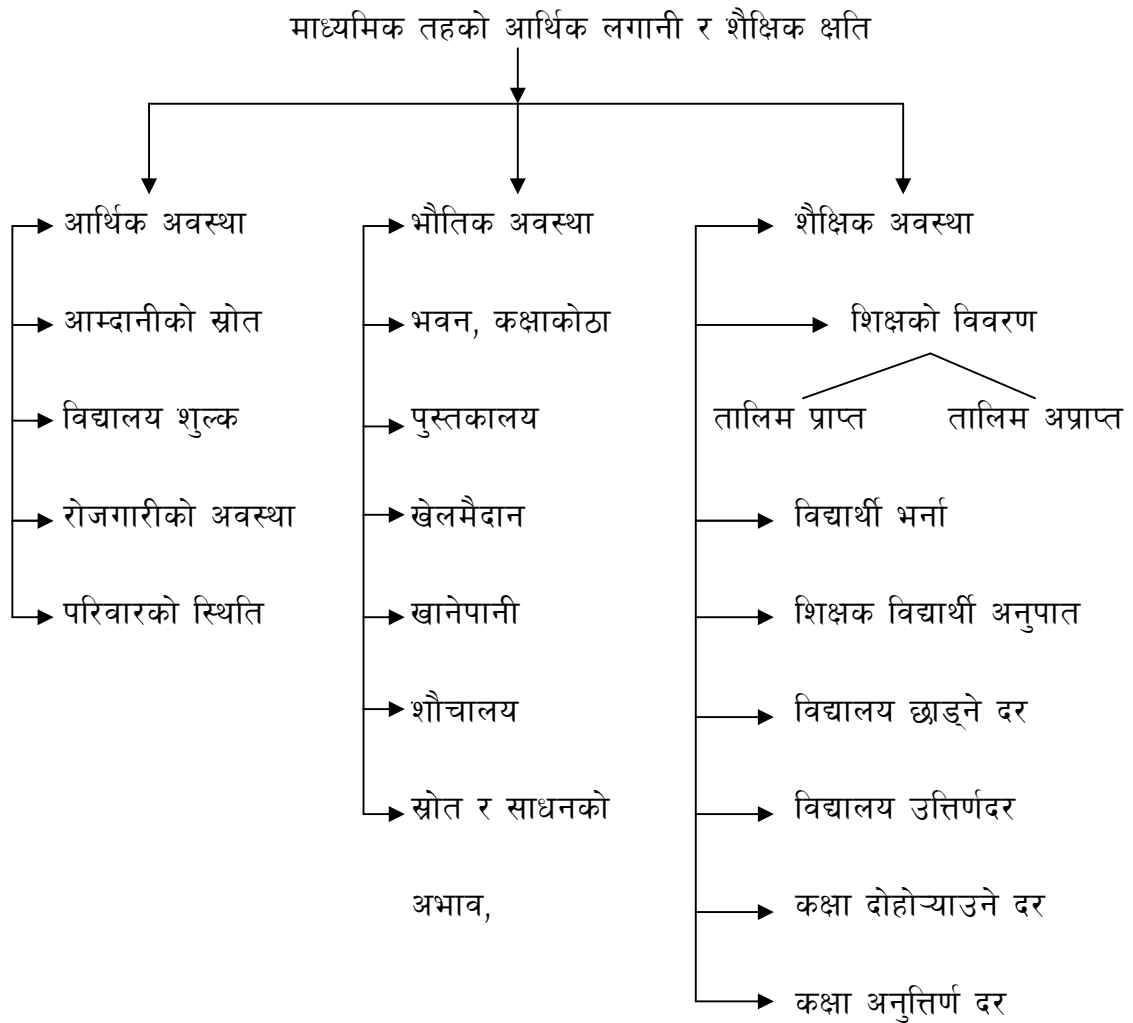
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)

यसभन्दा अघि विभिन्न तह तथा व्यक्तिहरुबाट विद्यार्थी प्रवाह दर, विचैमा कक्षा छोड्ने, विद्यालयको शैक्षिक क्षति आदि समस्यालाई शिर्षक बनाएर विभिन्न व्यक्ति, संघ संस्थाहरुले अनुसन्धान गरेका छन् । उक्त अनुसन्धानहरु तथा माथि उल्लेखित पूर्व साहित्यको समीक्षाबाट यो प्रष्ट हुन्छ कि अधिकांश अध्ययनहरु विद्यालय छोड्ने कारणलाई केन्द्रविन्दु बनाई गरिएको छ । यसले शैक्षिक क्षतिको गणना लाई समावेश गर्न सकेको छैन । कुनै पनि तहको शैक्षिक क्षतिको गणना गरी त्यसको वास्तविक तथ्याङ्क प्राप्त गर्नु वर्तमान

शिक्षाको प्रमुख आवश्यकता रहेको छ । त्यसैले माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिका सम्बन्धमा पर्याप्त मात्रामा अध्ययन नभएका कारण माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी र शैक्षिक क्षति शीर्षकमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)

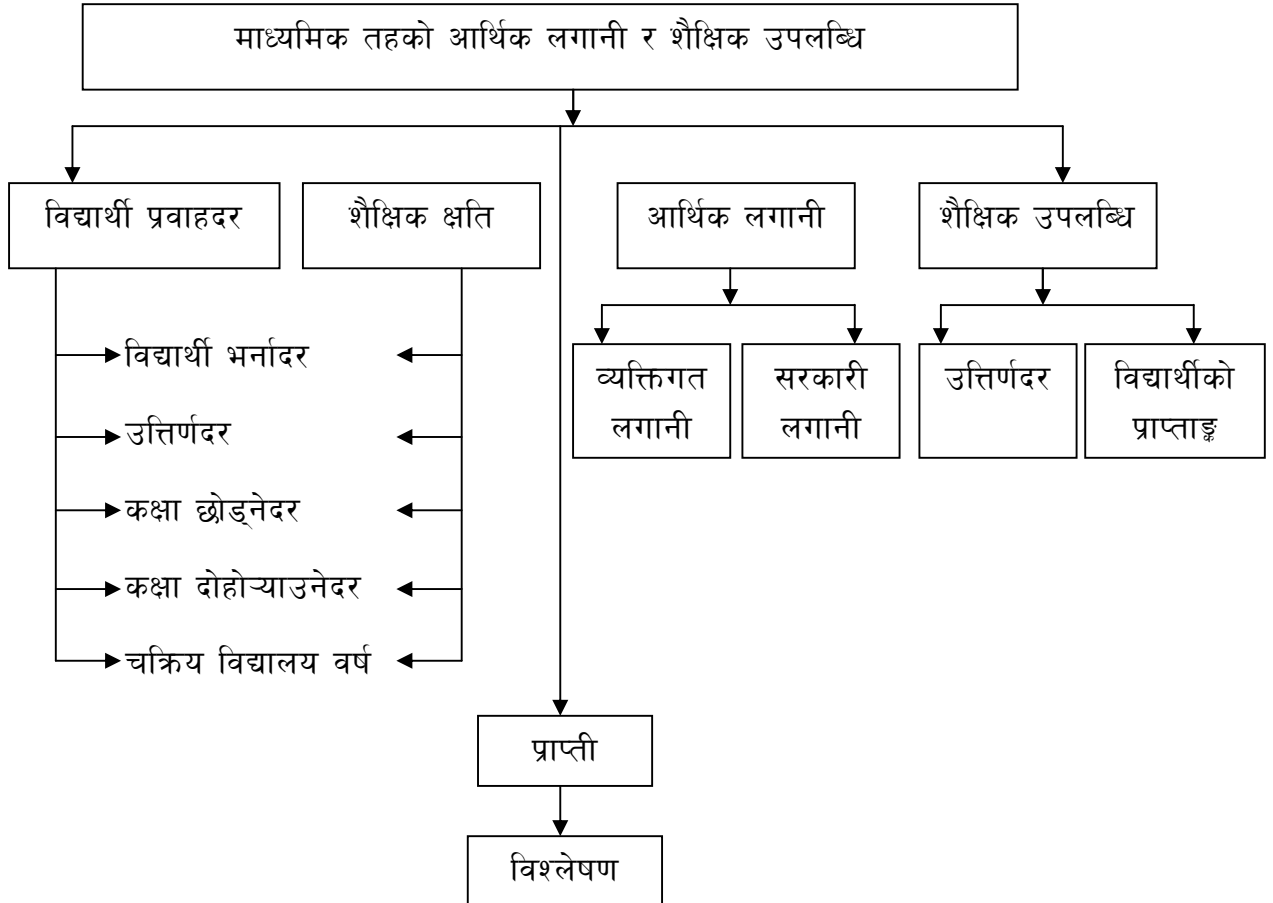
माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिसँग सम्बन्धित अवधारणात्मक ढाँचालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्रोत :शर्मा, २०६७

२.६ कार्यात्मक ढाँचा (Functional Framework)

माध्यमिक तहमा विद्यार्थी प्रवाहदर तथा शैक्षिक क्षतिको प्रत्यक्ष सम्बन्ध के के तत्वहरूसँग छ स्पष्ट पार्न यसको कार्यात्मक ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्रोत : भट्टराई, २०६७

अध्याय तीन (CHAPTER THREE)

३. अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया (RESEARCH METHOD AND PROCEDURE)

कुनै पनि अध्ययनमा उद्देश्य प्राप्तीका लागि आवश्यकता अनुसार विधि र प्रक्रियाको प्रयोग गरिएको हुन्छ। अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया तय गर्दा सम्बन्धित समस्याको उद्देश्य र प्रकृति अनुसार तय गरिनुपर्दछ, यस अनुसन्धानमा अनुसन्धान ढाँचा अध्ययनको जनसंख्या, नमुना छनोट विधि, तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया तथा प्रस्तुतिकरण तथा विश्लेषण प्रक्रियालाई नै मुलतः अनुसन्धान विधिको रूपमा लिइएको छ। तथ्याङ्क संकलन गर्ने साधनको निर्माण गरी अनुसन्धानकर्ताद्वारा स्थलगत सर्वेक्षण गरिएको छ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा (Research Design)

यो अध्ययन वर्णनात्मक तथा विश्लेषणत्मक ढाँचा (Discription and Analytical Design) मा आधारित छ। यस अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क सामुदायिक विद्यालयको माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक क्षति सम्बन्धी प्राथमिक तथ्याङ्क मालारानी गाउँपालिका वार्ड नं. ३ र ४ मा रहेका विद्यालयका प्र.अ., विद्यार्थी, अभिभावक, व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष र शिक्षकहरुबाट प्रश्नावली, छलफल निर्देशिका र अवलोकन सूची र साधनको सहयोगमा अन्तरवार्ता, लक्षित समुह छलफल र प्रत्यक्ष अवलोकन प्रविधिको सहयोगमा संकलन गरी व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ। त्यसैले, यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएका तथ्याङ्क गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै स्वभावका छन्।

३.२ तथ्याङ्क संकलनका स्रोतहरु (Sources of Data)

यस अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गर्न निम्न साधनको निर्माण र प्रयोग गरिएको छ।

३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source)

प्राथमिक तथ्याङ्कको स्रोतको रूपमा अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिकाको वडा नं. ३ खनदह र वडा नं. ४ खनमा रहेका सामुदायिक विद्यालयहरुका प्र.अ. शिक्षक विद्यालय

व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष, अभिभावक र विद्यार्थीहरु रहेका छन् । प्राथमिक तथ्याङ्कका स्रोतका रूपमा यस अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाता रहेका छन् ।

३.२.२ द्वितीय स्रोत (Secondary Sources)

यस अध्ययनको उद्देश्यलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा शिक्षा मन्त्रालय शिक्षा विभाग, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय योजना आयोग, जिल्ला शिक्षा कार्यलय, पूर्व अध्ययन प्रतिवेदन, पूर्व प्रकाशित कृतिहरु पत्रपत्रिका तथा विद्यालयबाट प्रकाशित तथा अप्रकाशित तथ्याङ्कको सहयोग लिइएको छ ।

३.३ जनसंख्या, नमूना आकार र नमूना छनोटको विधि (Population, Samples Size and Sampling Strategy)

३.३.१ जनसङ्ख्या (Population)

यस अध्ययनलाई अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिकाको वडा नं. ३ खनदह र वडा नं. ४ खनमा मा समित गरिएको छ । जहाँ वडा नं. ३ खनदहको जनसंख्या २ हजार ६ सय ७ रहेको छ भने वडा नं. ४ खनको जनसंख्या २ हजार ७ सय ५९ रहेको छ । जसमध्ये वडा नं. ३ खनदहमा १ हजार २ सय ६० जना पुरुष रहेको छन् भने १३ सय ४७ जना पुरुष रहेका छन् । भने वडा नं. ४ खनमा १३ सय ५० पुरुष छन् भने १४ सय ९ जना महिला रहेका छन् ।

३.३.२ नमूनाको आकार (Sampling size)

यस अध्ययनको जनसंख्या अर्घाखाँची जिल्लाको मालारानी गाउँपालिकामा रहेका जम्मा १० वटा माध्यमिक विद्यालय मध्ये खनदह ३ को एउटा र खनदह ४ का दुईवटा माध्यमिक विद्यालयलाई ४२.८२ प्रतिशतका दरले ल्याइएको छ ।

३.३.३ नमूना छनोट विधि (Method Sampling Strategy)

यस अध्ययनमा नमूना छनोट निम्नानुसार गरिएको छ ।

१. अध्ययनका लागि अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिका वडा नं. ३ खनदह र वडा नं. ४ खनलाई उद्देश्यमुलक नमुना छनोट विधि (Purposive Sampling) द्वारा छनोट गरिएको छ ।
२. मालारानी गाउँपालिकाको वडा नं. ३ खनदहमा एक सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय रहेको छ भने वडा नं. ४ खनमा दुई सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय मात्र भएकोले उक्त विद्यालयहरु संगणना विधि (Census Method) का आधारमा शतप्रतिशतलाई छनोट गरिएको छ ।
३. छनोट गरिएका विद्यालयहरुको प्र.अ. र विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि (Purposive Sampling Method) का आधारमा छनोट गरिएको छ ।
४. नमुना छनोट विद्यालयमा कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुलाई १०-१० प्रतिशतका दरले छनोट गरिएको छ । जसमा आदर्श उ.मा.वि.मा कक्षा ९ र १० का कूल विद्यार्थी मध्ये २०३ जना विद्यार्थीहरुलाई १० प्रतिशतका दरले छनोट गरि २० जनालाई लिइएको छ । त्यसैगरी कालिका ने.रा.मा. वि.स.मा कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत १२२ जना विद्यार्थी हरुलाई १० प्रतिशतका दरले छनोट गरी १२ जना विद्यार्थीहरुलाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । भने किरण मा.वि.मा कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत १२२ जना विद्यार्थीहरुलाई १० प्रतिशतका दरले छनोट गरी ८ जना विद्यार्थीहरुलाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।
५. छनोट गरिएका तीनवटा माध्यमिक विद्यालयका शिक्षक र अभिभावकहरुलाई पनि २०/२० प्रतिशतका दरले छनोट गरिएको छ । जहाँ आदर्श उ.मा.वि.का २०३, कालिका ने.रा. मा.वि.का १२२ र किरण मा.वि.का ७८ जना अभिभावकहरु मध्ये प्रत्येक विद्यालय २०/२० प्रतिशतका दरले छनोट गरी जम्मा ८२ जना अभिभावकलाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।
६. छनोट गरिएका तीनवटा विद्यालयका माध्यमिक तहमा अध्यापनरत ३० जना शिक्षकलाई १० प्रतिशतका दरले छनोट गरी ३ जनालाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।

३.४ अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of Study Area)

यस अध्ययन अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिका वडा नं. ३ र ४ मा अवस्थित सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक क्षति पत्ता लगाउने भएकाले यस अध्ययनको क्षेत्र अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिकाको वडा नं. ३ र ४ लाई लिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु (Tools of Data Collection)

यस अध्ययनका क्रममा निम्नलिखित साधनको निर्माण र प्रयोग गरी सुचना संकलन गरिएको छ ।

३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire)

यस अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गर्न प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ । जसमा अभिभावकलाई सोधिएका प्रश्नावली अनुसूची १ मा विद्यार्थीलाई सोधिएका प्रश्नावली अनुसूची २ मा, शिक्षकलाई सोधिएका प्रश्नावली अनुसूची ३ मा र प्र.अ. लाई सोधिएका प्रश्नावली अनुसूची ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ । जसको नमुना निम्नानुसार छ ।

- i. तपाईंको बच्चा सधैं विद्यालय जान्छ ?
- ii. तपाईंको बच्चा विद्यालयमा नियमित उत्तिर्ण हुन्छ ?
- iii. तिमि विद्यालय सधैं जान्छौं ?
- iv. विद्यालयमा शिक्षकको व्यवहार कस्ता छ ?
- v. के सबै विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यपुस्तक उपलब्ध छ ?
- vi. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कति गर्नुहुन्छ ?
- vii. माध्यमिक तहमा विद्यार्थीको कुल भर्नादर कति रहेको छ ?

३.५.२ अवलोकन सूची (Observation List)

यस अध्ययनका लागि विद्यालयको भौतिक अवस्था, कक्षाकोठामा विद्यार्थीको बसाईको अवस्था, विद्यार्थीको पारिवारीक अवस्था, सेवा सुविधा आदिको अवलोकन गर्न अवलोकन सूची तयार पारिएको थियो जसको नमुना अनुसूची ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.५.३ विद्यालय सर्वेक्षण फाराम (School Survey Form)

यस अध्ययनका लागि आवश्यक प्राथमिक स्रोत संकलन गर्नका निमित्त प्रत्येक विद्यालयमा गएर प्र.अ.को सहयोगमा विद्यालयको लेखा तथा प्रशासन प्रमुखसँग भेटघाट गरी विद्यार्थीको भर्ना उर्तिण अवस्था, आम्दानी विवरण, खर्चको विवरण, एस.एल.सी नतिजा आदिको बारेमा तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि विद्यालय सर्वे फाराम तयार गरिएको थियो । जसको नमुना अनुसूची ६ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.५.४ छलफल निर्देशिका (Discussion Guide)

यस अध्ययनका लागि नमुना छनोटमा परेका विद्यालयका प्र.अ. शिक्षकहरु तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीसँग विद्यालयमा माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाहदर, शैक्षिक क्षति, आर्थिक लगानी तथा शैक्षिक उपलब्धिका सम्बन्धमा छलफल गर्न छलफल निर्देशिका तयार गरिएको थियो । छलफलमा सोधिएका प्रश्नावलीलाई अनुसूची ७ मा समावेश गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क संकलन विधि (Techniques of Data Collection)

यस अध्ययनमा निम्न विधि अपनाएर तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.६.१ अन्तरवार्ता (Interview)

यस अध्ययनको क्रममा विद्यालयका प्र.अ., शिक्षकहरुमा विद्यार्थी र अभिभावकहरुसँग विद्यालयको वर्तमान अवस्था विद्यार्थी प्रवाहदर (भर्नादर, कक्षा छोड्ने दर, कक्षा दोहोऱ्याउने दर) तथा शैक्षिक क्षति पत्ता लगाउन प्रश्नावलीको माध्यमबाट उत्तरदाताको आमनेसामने (Face to Face) बसि प्रत्यक्ष मौखिक अन्तरवार्ता लिइएको छ ।

३.६.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation)

यस अध्ययनमा तथ्याङ्क संकलनका लागि विद्यालयको भौतिक अवस्था, विद्यार्थीको उपस्थिति, विद्यालयको पारिवारीक तथा आर्थिक अवस्थाको प्रत्यक्ष रूपमा अध्ययनकर्ताको स्वयं उपस्थितिमा प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation) गरिएको छ ।

३.६.३ लक्षित समूह छलफल (Focus Group Discussion)

यस अध्ययनका लागि मिति २०७४ /०६/२४ गते श्री कालिका नेपाल राष्ट्रिय मा.वि. मा विद्यालयका प्र.अ., शिक्षकहरु तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षको एक समुह सहित १२ जनाको एक समूह बनाई विद्यालयमा माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाहदर, शैक्षिक क्षति, आर्थिक लगानी तथा शैक्षिक उपलब्धिका सम्बन्धमा अध्ययनकर्ताको प्रत्यक्ष उपस्थितिमा उक्त समूहमा छलफल गरिएको थियो । उक्त छलफलमा अंकल कृष्ण खनालले उत्तरहरु संकलन गर्न सहयोग गर्नुभएको थियो ।

३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया (Data Analysis Procedure)

यस अध्ययन कार्यको सिलसिलामा संकलित तथ्याङ्कहरुलाई सुव्यवस्थित तरिकाले शीर्षक अनुसार तथ्याङ्कसम्पादन तथा तालिकीकरण गरिएको छ। यसलाई अझै व्यवस्थित गर्नको लागि तथ्याङ्कशास्त्रीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसरी प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिसकेपछि अध्ययनको निष्कर्ष निकाली प्राप्त कमीकमजोरी हटाउन सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.८ नीतिगत प्रावधान (Ethical Consideration)

यस अध्ययनका लागि निम्नानुसार नीतिगत प्रावधान अपनाइएको छ ।

१. यस अध्ययनका क्रममा सम्पूर्ण उत्तरदाताहरूसँग अनुमति लिइएको छ ।
२. उत्तरदाताहरुबाट प्राप्त सुचनालाई गोप्य राखिएको छ भने तथ्याङ्कलाई कुनै प्रकारको घटबढ गरिएको छैन ।
३. अध्ययनको क्रममा उत्तरदातासँग घनिष्ठ सम्बन्ध कायम राखिएको थियो भने उत्तरदाताबाट प्राप्त सुचना माथि अध्ययनकर्ताले कुनै प्रकारको दबाव वा प्रतिक्रिया देखाइएको थिएन ।
४. यसरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई अध्ययनको उद्देश्य प्राप्त गर्न मात्र प्रयोग गरिएको छ ।

अध्याय चार (CHAPTER -FOUR)

४. प्रतिफलको व्याख्या तथा विश्लेषण (INTERPRETATION AND ANALYSIS OF THE RESULTS)

४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of Study Area)

नेपालको ५ नम्बर प्रदेश अन्तरगतको १२ वटा जिल्लाहरूमध्येको एउटा जिल्ला अर्घाखाँची जिल्लाको हो । अर्घाखाँची जिल्लाको मालारानी गाउँपालिकामा अवस्थित खनदह ३ वडा र खन ४ वडा अनुसन्धानको अध्ययन क्षेत्र भएकोले उक्त क्षेत्रको संक्षिप्त परिचय यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.१ अर्घाखाँची जिल्लाको परिचय (Introduction to Arghakahanchi District)

अर्घाखाँची जिल्ला नेपालको प्रदेश नं. ५ को पहाडी क्षेत्रमा पर्ने एक जिल्ला हो । यस जिल्लाको क्षेत्रफल ११९३ वर्ग कि.मि. रहेको छ । यस जिल्लाको पूर्वमा पाल्पा, पश्चिममा दाङ र प्युठान, उत्तरमा गुल्मी र दक्षिणमा कपिलवस्तु र रूपन्देही जिल्लाहरू पर्दछन् । (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७०)

यस जिल्लामा कृषि वन, नदी, ताल तलैया तथा आवासीय समेत विविध प्रकारको भू-उपयोग पाइन्छ । जिल्लाको कूल ११९३०० हेक्टर क्षेत्रफलमध्ये ४५७९२ हेक्टर (२८.३२%) कृषियोग्य जमिन रहेको छ भने ६६८०० हेक्टर (५६%) जमीनमा वन क्षेत्र रहेको छ । त्यसैगरी ५७६८ हेक्टर (४.८३%) नदी, पोखरी आदि र १०२० हेक्टर (०.८५%) आवास क्षेत्र रहेको छ । (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७०) ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस जिल्लाको घरधुरी संख्या ४६,८३५ र जनसंख्या १,९७,६२२ रहेको छ । जसमध्ये ८६,२६६ पुरुष र १,११,३६६ महिला छन् । यस जिल्लाको जनघनत्व १६६ प्रतिवर्ग किलोमिटर, औषत परिवार संख्या ४.२२ र वीर्षक जनसंख्या वृद्धिदर ०.५ रहेको छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७०) ।

अर्घा र खाँची दुई पुराना चौबिसे राज्यहरुबाट नामाकरण भएको अर्घाखाँची जिल्लाका सिर्जना वि.सं. २०१९ सालमा मात्र भएको हो र २०२४ सालसम्म यो जिल्ला गुल्मी जिल्लाबाट र २००९ सालभन्दा अगाडी तत्कालिन पाल्पा जिल्लाबाट प्रशासित थियो । अर्घा रजस्थल र खाँचीकोट जस्ता प्रसिद्ध ऐतिहासिक कोटहरु रहेकोले यस जिल्लामा रामायण र महाभारत कालसँगै सम्बन्धित केही स्थानहरु र पाणिनि ऋषिको तपोभूमि रहेको जनश्रुति पाइन्छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७०) ।

जमिन प्रणालीको आधारलाई हेर्दा अर्घाखाँची जिल्लामा ७, ८, ११ र १२ समूहहरुको जमिन बढि मात्रामा पाइन्छ । समूह ८ को खासगरी चुरे क्षेत्रमा र समूह ११ र १२ मध्यपहाडी क्षेत्रमा पाइन्छ । जिल्लामा १२ नम्बर जमिन प्रणालीले लगभग ४२.२ प्रतिशत क्षेत्रफलले ढाकेको छ । जिल्लाको ९० प्रतिशत भुभागमा कृषि को लागि अनुपयुक्त loamy skeletal किसिमको छ भने १० प्रतिशत मात्र कृषिको लागि उपयुक्त पाँगो माटो जल सतह र जलप्रवाह राम्रो भएको र माटोको गहिराई धेरै भएको छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७०) ।

१. भौगोलिक अवस्था (Geographical Situation)

नेपालको ५ नम्बर प्रदेश अन्तरगतका १२ वटा जिल्लाहरुमध्ये मा पर्ने एक जिल्ला अर्घाखाँची हो । यस जिल्लाको सदरमुकाम सन्धिखर्क हो । अर्घाखाँची जिल्ला २७° ४५' देखि २८.६° उत्तरी अक्षांश र ८०°४५' देखि ८३°२३' पूर्वि देशान्तर सम्म फैलिएको छ । यस जिल्लाको कूल क्षेत्रफल ११९३ वर्ग कि.मि. रहेको छ । यस जिल्लाको दक्षिणमा कपिलवस्तु र रूपन्देही जिल्ला, पूर्वमा पाल्पा उत्तरमा गुल्मी र पश्चिममा दाङ र प्युठान जिल्लाहरु पर्दछन् । यस जिल्लाको जनघनत्व १६६ प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेको छ भने औसत पवार संख्या ४.२२ प्रतिशत रहेको छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७०) ।

स्थानीय तहको पुनसंरचना पश्चात यस जिल्लामा ३ नगरपालिका र ३ गाउँपालिका गरी ६ स्थानीय तहको संरचना बनाइएको छ । यिनीहरुमा सन्धिखर्क नगरपालिका, शीतगंगा नगरपालिका भूमिकास्थान नगरपालिका छन् भने त्यस्तै गाउँपालिका हरामा छत्रदेव, मालारानी तथा पाणिनी गाउँपालिकाहरु रहेका छन् । जिल्लाको कुल जनसंख्या मध्ये ५९.४७ प्रतिशत नगरपालिका क्षेत्रमा र ४०.५३ प्रतिशत गाउँपालिका क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७०) ।

२. हावापानी (Monsoon)

विगत २० वर्षको औसत तथ्याङ्कलाई हेर्दा अर्घाखाँची जिल्लामा अधिकतम तापक्रम २४.९५ डिग्री सेल्सियस र न्यूनतम तापक्रम ६.०३ डिग्री सेल्सियस रहेको छ भने अधिकतम सापेक्षित आद्रता ९३.१ प्रतिशत र कम सापेक्षित आद्रता ५१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । जिल्लामा औसत वार्षिक वर्षा १२००, मि.मि. रहेको पाइन्छ । समुद्र सतह देखि ३०५ - २५१५ मिटरको उचाईमा अवस्थित यस जिल्लाको हावापानीको विविधता पाइन्छ । जिल्लाको दक्षिणमा रहेको चुरे डाँडाको भाग र बेसीहरुमा उष्ण प्रकारको हावापानी पाइन्छ । मभौला उचाईहरुमा रहेको पहाडी भेगहरुमा समशितोष्ण हावापानी पाइन्छ भने महाभारत पहाड (करिब २२००- मिटर भन्दा अग्ला) का लेकहरुमा शीतप्रधान शितोष्ण हावा पानी पाइन्छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७०) ।

३. भू उपयोगको अवस्था (Use of land)

अर्घाखाँची जिल्लामा कृषि वन, नदी, ताल, तलैया तथा आवासीय समेत विविध प्रकारको भू उपयोग पाइन्छ । त्यसमध्ये वनजङ्गल र खेतीपातीले जिल्लाका अधिकांश भाग ढाकेको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१

अर्घाखाँची जिल्लामा भू -उपयोगको अवस्था - २०६८

विवरण	क्षेत्रफल (हे)	प्रतिशत
कृषि भूमि	४५,७१२	३८.८६
खेति नगरिएको जमिन	१७,७२६	१४.८६
खेति गरिएको जमिन	२७,९८६	२३.४६
खेत	८,४६९	६.१०
बारी	१९,५१७	१६.३६
वनक्षेत्र	६६,८००	५६.००
नदी, पोखरी आदि	५,७६८	४.८३
आवसिय क्षेत्र	१,०२०	०.८५
जम्मा	१,१९,३००	१००

स्रोत : जि.वि. सं अर्घाखाँची, २०७४ ।

प्रस्तुत तालिका ४.१ मा अर्घाखाँची जिल्लाको भू उपयोग को अवस्थालाई देखाइएको छ । अर्घाखाँची जिल्लाको कूल क्षेत्रफल १, १९,३०० हेक्टर जमिनको १४.८६ प्रतिशत भूमि कृषि भूमि छ । त्यस्तै यस जिल्लाको २३.४६. प्रतिशत अर्थात् २७९८६ हेक्टर जमिन खेति गरिएको जमिन हो । त्यसैगरी ७.१० प्रतिशत अर्थात् ८४६९ हेक्टर जमिनमा खेत रहेको छ भने १६३६ प्रतिशत बारी अर्थात् १९५१७ हेक्टर जमिनलाई बारीको रूपमा उपयोगमा ल्याइएको छ । त्यसैगरी ५६ प्रतिशत अर्थात् ६६८०० हेक्टर जमिन वनक्षेत्रले ओगटेको छ भने ०.८५ प्रतिशत अर्थात् १०२० हेक्टर जमिन आवासिय क्षेत्र अन्तरगत पर्दछ ।

४. शैक्षिक अवस्था (Educational Status)

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको साक्षरतादर ६५.९ प्रतिशत रहेको छ । भने अर्घाखाँची जिल्लाको साक्षरता दर ९७.५४ प्रतिशत रहेको छ । जसमध्ये पुरुष ९७.५६ प्रतिशत र महिला ९७.५२ प्रतिशत साक्षर रहेका छन् । सोही आधारमा हेर्दा अर्घाखाँची जिल्लाको साक्षरतादरलाई धेरै राम्रो मानिन्छ । यस जिल्लालाई वि.स. २०७२ साल जेठ १७ गते पूर्ण साक्षर जिल्ला भनि घोषण गरियो । अर्घाखाँची जिल्लाको शिक्षण सस्थाहरुको विवरण लाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२

अर्घाखाँची जिल्लाको शिक्षण सस्थाहरुको अवस्था २०६८

क्र.सं	विवरण	संख्या	विद्यार्थी संख्या
१.	पूर्व प्राथमिक		
२.	प्राथमिक	३३०	१,१५,३३०
३.	नि.मा.वि.	१५०	५४,४३३
४	मा.वि.	७०	२१,०००
५.	सामुदायिक विद्यालय	१९०	-
६.	संस्थागत विद्यालय	२०५	
७	क्याम्पस	१	
८.	सामुदायिक अध्ययन केन्द्र	४	
९	स्रोत केन्द्र	१०	
१०	मदरसा	१	
११	गुरुकुल आश्रय	२	

(स्रोत : जिल्ला शिक्षा कार्यालय, अर्घाखाँची, २०७३)

माथिको तालिकामा अर्घाखाँची जिल्लाको शिक्षण संस्थाहरुको अवस्थालाई देखाइएको छ। जहाँ अर्घाखाँची जिल्लामा जम्मा ९ सय ६३ वटा विद्यालयहरु रहेका छन् । सबै भन्दा धेरै अथवा ३३० वटा प्राथमिक विद्यालयहरु रहेका छन् भने गुरुकुल आश्रय २ वटा रहेका छन् भने मदरसा र क्याम्पस भने सबैभन्दा कम अथवा १/१ वटा रहेका छन्।

तालिका ४.३

अर्घाखाँची जिल्लाको साक्षरतादर : २०६८

लिङ्ग	पढ्न र लेख्न सक्ने	प्रतिशत	पढ्नमात्र सक्ने	प्रतिशत	पढ्न र लेख्न नसक्ने	प्रतिशत	जनसङ्ख्या	नखुलेको	प्रतिशत
पुरुष	६१,५०९	७१	१,६५८	१.९३	१२,०२९	१४.०६	८५,५५०	३५०	०.४०
महिला	६६,८५१	६०	२,१८९	१.९६	३२,४६६	२९	१,११,३४५	१०१	०.०९
जम्मा	१२,८३६०	६५.५	३,८४७	३.८९	४४,४९५	४३.०६	१,९६,८९५	४६०	०.४९

माथिको तालिकामा अर्घाखाँची जिल्लाको साक्षरता दरलाई देखाइएको छ । जसमध्ये पढ्न र लेख्न सक्ने पुरुष ६१ हजार ५०९ छन् भने महिला ६६ हजार ८ सय ५१ रहेको छन् । पढ्न र लेख्न सक्ने पुरुषको प्रतिशत ७१ र महिला ६० प्रतिशत रहेको छन् भने जम्मा प्रतिशत ६५% दशमलव ५ रहेको छ । त्यसैगरी पढ्नमात्र सक्ने पुरुष १ हजार ६ सय ५८ र महिला २ हजार १ सय ८९ जना रहेका छन् । जसमध्ये पढ्नमात्र सक्ने पुरुषको प्रतिशत १ दशमलव ९३ र महिलाको प्रतिशत १ दशमलव ९६ रहेको छ । त्यसै गरी पढ्न र लेख्न नसक्ने पुरुषमा १२ हजार २९ रहेका छन् भने पढ्न र लेख्न नसक्ने महिलाको संख्या ३२ हजार ४ सय ६६ रहेका छन् । जसमध्ये पढ्न र लेख्न नसक्ने पुरुषको प्रतिशत १४ दशमलव ६ रहेको छ भने महिलाको २९ प्रतिशत रहेको छ । जसमा पुरुषको सङ्ख्या ८५ हजार ५ सय ५० छ भने महिलाको संख्या १ लाख ११ हजार ३ सय ३५ रहेको छ । त्यसैगरी नखुलेका पुरुष ३ सय ५० र नखुलेका महिला १ सय १ रहेका छन् ।

५. पेशागत अवस्था (Occupations Status)

अर्घाखाँची जिल्लामा कृषि र पशुपालन व्यवसाय अगाल्ने ६९.३ प्रतिशत, कृषि, श्रमिक, भरियालाई मुख्य व्यवसाय मान्ने १५.२ प्रतिशत, सरकारी तथा गैह्र सरकारी क्षेत्रमा काम गरी जीवन निर्वाह गर्ने ८.०९ प्रतिशत, व्यापार तथा घरेलु उद्योगलाई मुख्य पेशाको रूपमा अगाल्ने जनसंख्या क्रमशः ७.०७ प्रतिशत र ०.३६ प्रतिशत रहेको छ ।

४.१.२ मालारानी गाउँपालिकाको परिचय (Introduction of Malarani Rural Municipality)

घेराको लेकको काखमा अवस्थित मालारानी जसको नाम तत्कालिन अर्घाको राजाकी भान्जी मालाको तपोभूमि तथा क्रिडास्थल भएकाले राखिएको जनश्रुति छ, त्यही नामबाट नामाकरण गरिएको मालारानी गाउँपालिका अर्घाखाँची जिल्लाको उत्तर पश्चिम भागमा अवस्थित छ । नेपालको पुनसंरचना गर्ने क्रममा स्थानीय तहको गठन गर्दा साविकका ७ गाउँ विकास समितिहरू खन, खनदह, बाँगी, हंसपुर, अर्घातोष, गोखुंगा र मरेडलाई मिलाएर यस गाउँपालिकाको स्थापना भएको हो । यो गाउँपालिका धार्मिक ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक दृष्टिले परापूर्व काल देखि नै एक महत्वपूर्ण विशिष्ट स्थलको रूपमा परिचित हुँदै आएको छ ।

यस गाउँपालिकाको पूर्वमा छत्रदेव गाउँपालिका, पश्चिममा भूमिकास्थान नगरपालिका र प्यूठान जिल्ला उत्तरमा गुल्मी र प्यूठान जिल्ला र दक्षिणमा भूमिकास्थान र सन्धिखर्क नगरपालिका रहेको छ । यस गाउँपालिकाको क्षेत्रफल १,०१,००६ वर्ग किलो मिटर छ । (जि.वि.स, अर्घाखाँची, २०७०) ।

यो गाउँपालिकाको होचा समथर बेसि देखि लिएर भिराला स साना पहाड तथा अग्ला लेकहरू रहेका छन् । यहाँको होचो बेसीहरूमा समाशितोषण हावापानी पाइन्छ, भने अग्ला पहाड तथा महाभारत श्रृंखलामा शीतप्रधान शितोषण हावापानी पाइन्छ । जेष्ठको अन्त्यमा र आषाढको शुरु देखि भाद्रै महिनासम्म मनसुनी वायुको प्रभावले पुस र माघमा पश्चिम वायुको प्रभावले वर्षा हुने गर्दछ । यस गाउँपालिकाको अधिकतम तथा न्यूनतम तापक्रम जिल्लाको अन्य स्थानहरूमा जस्तै गर्मिको समयमा सरदर २४.९५ डिग्री सेल्सियस सम्म

बढ्ने र जाडोको समयमा ६.०३ डिग्री सेल्सियस सम्म घट्ने गर्दछ भने औषत वार्षिक वर्षा १२०० मिलिमिटर रहेको छ (जि.वि.स, अर्घाखाँची, २०७०) ।

अधिकांश हिन्दु धर्मावलम्बीहरु बसोबास गर्ने यस गाउँपालिकामा आफ्नो धार्मिक परम्परा, संस्कृति, तथा रीतिरिवाज अनुसार दशै, तिहार, होली, रक्षाबन्धन, रामनवमी आदि पर्वहरु मनाउने गरिन्छ (जि.वि.स, अर्घाखाँची, २०७०) ।

हंसपुरको नरसिंह अवतार प्रकट भएको ५० मिटर अग्लो शिला जिल्लाको चौतर्फी सिमाना अवलोकन गर्न सकिने फराकिलो मैदान, प्याराग्लाइडिङको सफल परिक्षण उडान गरिएको १,९५० मिटर आलो जालकाडाको लेक, बाँगी र खनमा रहेका २,३०० मिटर अग्लो घेराको लेक, मालारानी र मनचिन्ते पानी आदि यस गाउँ पालिकामा रहेका धार्मिक, ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा रमणिय पर्यटकीय महत्वका स्थानहरु हुन् । अध्ययनले सहजकर्ताको लागि मालारानी गाउँपालिकाको तथ्याङ्कलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ (जि.वि.स, अर्घाखाँची, २०७०) ।

१. मालारानी गाउँपालिकाको जनसङ्ख्या (Population)

यस गाउँपालिकाको कूल जनसंख्या २८ हजार ४४ रहेको छ भने कुल घरधूरी संख्या ६८२४ रहेको छ । यस गाउँपालिकाको कुल जनसंख्या मध्ये १५ हजार १ सय ७५ जना महिला रहेका छन् भने ११ हजार ८ सय ६९ पुरुष रहेका छन् । यस गाउँपालिकाको वडागत रूपमा जनसंख्याको विवरणलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.४

वडागत रूपमा जनसंख्या र घरधुरी विवरण २०६८

वडा नं.	कूल जनसंख्या (जना)	घरधुरी सङ्ख्या
१.	२,९९६	७८७
२	३,२९१	९६०
३	२,६०७	५३१
४	२,७५९	५७८
५	३,६२०	८२५
६	२,५८७	६११
७	२,९८६	७२०
८	३,४८९	८८७
९	३,७०९	९२५
जम्मा	२८,०४४	६,८२४

स्रोत: गाउँपालिकाको कार्यालय मालारानी गा. अर्घाखाची, २०७४ ।

तालिका ४.४ मा मालारानी गाउँपालिकाको वडागत रूपमा जनसंख्या तथा घरधुरीको विवरण देखाइएको छ । उक्त तालिका अनुसार मालारानी गाउँपालिकाको कूल जनसंख्या २८ हजार ४४ रहेको छ । जसमध्ये वडा नं. ३ मा सबैभन्दा कम जनसंख्या र घरधुरी संख्या रहेको जहाँ कूल जनसंख्याको २ हजार ६ सय ७ मानिसहरु रहेका छन् भने ५३१ सय ३१ घरधुरी संख्या रहेको छ । त्यसैगरी सबैभन्दा धेरै जनसंख्या र घरधुरी संख्या वडा नं. ९ मा रहेको छ जहाँ कूल जनसंख्याको ३ हजार ७ सय ९ जनसंख्या र ९ सय २५ घरधुरी संख्या रहेको छ ।

२. शिक्षाको अवस्था (Educational Status)

यस मालारानी गाउँपालिकाको प्राय धेरै जसो मानिसहरु साक्षर छन् । वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार यहाँका कुल साक्षरता प्रतिशत ७१.४६ प्रतिशत रहेको छ । पाँच वर्ष माथिको जनसंख्या ३ हजार १ सय ५२ मानिएको छ । जसलाई निम्नानुसार तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.५

मालारानी गाउँपालिकाको शिक्षाको अवस्था

लिङ्ग	पढ्न र लेख्न सक्ने	पढ्न मात्र सक्ने	पढ्न र लेख्न नसक्ने	जनसंख्या	साक्षरता दर
पुरुष	८,५२९	२३२	१,८३०	१०,५९१	८०.५३
महिला	९,२६१	५५६	४,४८४	१४,३०१	६४.७४
जम्मा	१७,७९०	७८८	६,३१४	२४,८९१	७१.४६

स्रोत: मालारानी गाउँपालिकाको कार्यालय अर्घाखाँची, २०७४

तालिका ४.५ मा मालारानी गाउँपालिकाको साक्षरता दरलाई देखाइएको छ। जसमा पुरुष ८० दशमलब ५३ प्रतिशत साक्षर छन् भने महिला ६४ दशमलब ७४ प्रतिशत साक्षर छन्। मालारानी गाउँपालिकाको पढ्न र लेख्न सक्ने जनसङ्ख्या १७ हजार ७ सय ९० छ भने पढ्नमात्र सक्ने जनसंख्या ७ सय ८८ रहेको छ। त्यसैगरी पढ्न र लेख्न नसक्ने जनसंख्या ६ हजार ३ सय १४ रहेको छ। पाँच वर्ष माथिको जनसंख्या ३१ सय ५२ बाहेक अन्य जनसंख्या २४ हजार ८ सय ९१ रहेको छ। त्यसैगरी मालारानी गाउँपालिकाको वडाअनुसारको साक्षरता दरलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.६

मालारानी गाउँपालिकाको वडा अनुसार साक्षरतादर-२०६८

वडा नं.	पुरुष	महिला	जम्मा
१	८०.०३	६३.७१	७०.२३
२	८०.०३	६३.७१	७०.२३
३	७९.३०	६२.४२	६९.११
४	७३.२९	६२.८९	६६.९९
५	८३.१४	६७.३०	७३.८०
६	८२.३८	६४.५२	७१.९७
७	८२.३८	६४.५२	७१.९७
८.	८३.९७	६६.६६	७३.९३
९.	८५.५७	६८.८१	७५.८१

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०६८

तालिका ४.६ मा मालारानी गाउँपालिकाको वडा अनुसारको साक्षरता प्रतिशतलाई देखाइएको छ । जहाँ सबैभन्दा धेरै साक्षरता भएको ९ नं वडा हो जहाँ ७५ दशमलव ८१ प्रतिशत साक्षरता रहेको छ भने सबैभन्दा कम साक्षर भएको ४ नं. वडा हो जहाँ ६६ दशमलव ९९ प्रतिशत साक्षरता रहेको छ । वडा नं. २ र ३ को साक्षरता दर बराबर अथवा ७० दशमलव २३ रहेको छ । त्यसैगरी वडा नं. ६ र ७ को साक्षरतादर बराबर अथवा दुवैको ७१ दशमलव ९७ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी मालारानी गाउँपालिकामा रहेको विद्यालयहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.७

मालारानी गाउँपालिकाको शिक्षण संस्थाहरूको अवस्था-२०६८

विद्यालयको किसिम	संख्या
प्रा.वि. बालविकास	१
प्रा.वि.	४५
नि.मा.वि.	५
मा.वि.	१०
उ.मा.वि.	५
जम्मा	६६

स्रोत: मालारानी गाउँपालिकाको कार्यालय अर्घाखाँची २०७४ ।

तालिका ४.७ मा मालारानी गाउँपालिकाको शिक्षण संस्थाहरुको अवस्थालाई देखाइएको छ । उक्त मालारानी गाउँपालिकामा १ वटा प्रा.वि. बालविकास रहेका छन् भने ४५ वटा प्राथमिक विद्यालय छन् । त्यसैगरी ७ वटा नि.मा.वि. विद्यालय छन् भने ७ वटा माध्यमिक विद्यालय रहेका छन् र ५ वटा उ.मा.वि. गरी जम्मा ६६ वटा विद्यालयहरु रहेका छन् ।

३. आर्थिक अवस्था (Economic Status)

मालारानी गाउँपालिकाको आर्थिक अवस्थालाई निम्ना अनुसार व्याख्या गरिएको छः

(क) पेशा (Occupation)

मालारानी गाउँपालिकाका अधिकांश घरपरिवार कृषि पेशामा संलग्न रहेका छन् भने यहाँका मानिसको अन्य पेशामा वैदेशिक रोजगार, श्रमिक, व्यापार आदि पर्दछन् । मालारानी गाउँपालिकाको पेशागत अवस्थालाई निम्नाअनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका ४.८

मालारानी गाउँपालिकाको पेशागत अवस्था : २०६८

क्र.सं.	पेशा	घरपरिवार संख्या	प्रतिशत
१.	कृषि	३,३७६	४९.४७
२.	वैदेशिक रोजगार	१,७७८	२६.०५
३.	श्रमिक	१,१६८	१७.११
४.	व्यापार	२९७	४.३५
५.	सेवा	२०५	३.००४
जम्मा		६,८२४	१००

स्रोत: मालारानी गाउँपालिकाको कार्यलय अर्घाखाँची, २०६८ ।

तालिका ४.७ मा मालारानी गाउँपालिकाको पेशागत अवस्थालाई देखाइएको छ । जहाँ कृषि पेशामा सबैभन्दा धेरै अथवा ३ हजार ३ सय ७६ अथवा ४९ दशमलब ४७ प्रतिशत घरधुरी समलग्न छन् । कूल घरधुरी ६ हजार ८ सय २४ मध्ये १ हजार ७ सय ७८ घरधुरी अथवा २६ दशमलब ५ प्रतिशत घरधुरी वैदेशिक रोजगारमा समलग्न छन् । त्यसैगरी १ हजार १ सय ६८ अथवा १७ दशमलब ११ प्रतिशत घरधुरी श्रमिक पेशामा संलग्न छन् भने २ सय

९७ अथवा ४ दशमलव ३५ प्रतिशत घरधुरी व्यापार व्यवसायमा आधारित छन् भने सबैभन्दा कम २ सय ५ अथवा ३ दशमलव शून्य ४ प्रतिशत घरधुरी सेवा पेशामा आधारित छन् । यसरी हेर्दा मालारानी गाउँपालिकामा सबैभन्दा धेरै घरधुरी कृषि पेशामा समलग्न छन् ।

(ख) यातायात (Transportation)

मालारानी गाउँपालिकाको सबै वडामा कच्ची मोटर बाटो पुगेको छ । जिल्लाको सदरमुकाम सन्धिखर्क लगायत अन्य स्थानहरूमा हिउद तथा गर्मिको समयमा मोटर बाटो बाट आवत जावत गर्न सकिन्छ । यसै गाउँपालिकामा २५९ किलोमिटर सडक निर्माणधिन अवस्थामा रहेको छ । यसमध्ये १० किलोमिटरमात्र ग्राभेल भएको छ । यहाँको थोरै परिवारसँग (०.१ प्रतिशत) मात्र गाडि उपलब्ध छ । मोटरसाइकल भने १ प्रतिशत परिवारमा रहेको देखिन्छ ।

(ग) सञ्चार (Communication)

सञ्चारको लागि यस गाउँपालिकाको मानिसहरू मोबाइल रेडियो, टि.भी. आदिको प्रयोग गर्दछन् । यहाँका ६७ प्रतिशत मानिसहरूले मोबाइलको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

(घ) खाना पकाउन तथा उज्यालोको लागि प्रयोग गरिने इन्धन तथा उर्जा

यस गाउँपालिकाका ९८ प्रतिशत परिवारहरू खाना पकाउन को लागि दाउराको प्रयोग गर्दछन् । त्यस्तै बत्तिको लागि यस गाउँपालिकाका सबै वडाहरूमा विद्युत सेवाको विस्तार भएको छ । यहाँको ६ हजार ८ सय २४ घरधुरीमध्ये ६७ दशमलव ३२ प्रतिशत अर्थात् ४ हजार ६ सय १५ घरधुरीले ग्राहक बनी विद्युत सेवाको उपयोग गरिरहेका छन् । गाउँपालिकालाई धुवाँ मुक्त बनाउन जनमासमा सचेतना बढ्दै गएको छ । सोलार वायोग्यास र सुधारिएको चुलोको प्रयोग बढेको देखिन्छ । यस गाउँपालिकामा १२ सय ५७ सौर्य उर्जा, ३८ वटा वायोग्यास प्लान्ट र ४ हजार १ सय ४६ वटा सुधारिएको चुलो जडान भएको छ ।

४.२ माध्यमिक तहको शैक्षिक प्रवाहदर (Educational Flow Rates of Secondary Level)

यस अध्ययनका लागि नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको वर्तमान कुल विद्यार्थी संख्या, शैक्षिक वर्ष २०७१ देखि २०७३ सम्म तीन वर्षको माध्यमिक तहको भर्नादर विचैमा कक्षा

छोड्ने दर र कक्षा दोहोच्याउने दर आदिको गणना गरिएको छ । जसलाई निम्न शिर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.१ विद्यार्थी भर्ना (Students Enrolment)

यस शिर्षक अन्तरगत नमुना छनोटमा परेका माध्यमिक विद्यालयहरुको वर्तमान कूल विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या र शैक्षिक वर्ष २०७१ देखि २०७३ सम्म तीन वर्षको माध्यमिक तहको भर्नादर प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. कूल विद्यार्थी भर्ना (Total Student's Enrolment)

यस अध्ययनका लागि छनोटमा परेका माध्यमिक विद्यालयको पूर्व प्राथमिक कक्षा देखि १० सम्म भर्ना भएका कुल विद्यार्थी सङ्ख्यालाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.९

माध्यमिक विद्यालयको कुल विद्यार्थी सङ्ख्या २०७४

कक्षा	श्री आदर्श उ.मा.वि.	कालिका ने.रा. मा.वि.	किरण मा.व.	जम्मा
पूर्व प्राथमिक	१८	९	१५	४२
एक	१९	१४	१७	५०
दुई	९	९	९	२७
तीन	१७	२६	९	५२
चार	३८	४१	१४	९३
पाँच	५२	३७	१४	१०३
छ	८९	८१	४६	२१६
सात	६७	६६	४२	१७५
आठ	९६	६०	४९	२०५
नौ	१०६	६७	२६	१९९
दश	८५	७१	३९	१९५
जम्मा	५९६	४८१	२८०	१३५७

स्रोत विद्यालयको हाजिर खाता, २०७४

यस तालिकामा ४.८ मा नमुना छनोट भएका माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक वर्ष २०७४ को कुल विद्यार्थी भर्ना प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा श्री आदर्श उ.मा.व. मा पूर्वप्राथमिक देखि कक्षा दश सम्म ५ सय ९६ जना विद्यार्थी भर्ना भएका छन् भने कालिका ने.रा.मा.वि. मा पूर्वप्राथमिक तहदेखि माध्यमिक तहसम्म जम्मा ४८१ जना विद्यार्थी भर्ना भएका थिए भने किरण मा.वि. मा पूर्व प्राथमिक देखि कक्षा १० सम्म जम्मा २८० जना विद्यार्थी भर्ना भएका छन् ।

२. माध्यमिक तहको विद्यार्थी भर्नादर (Students Enrolment of Secondary School)

यस अध्ययनका लागि नमूना छनोट गरिएको विद्यालयहरूको कक्षा ९ र १० को तीन वर्षको विद्यार्थी भर्नालाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ छात्रा र छात्रको सङ्ख्यालाई निम्नाअनुसार तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.१०

माध्यमिक तहको विद्यार्थी भर्नादर: २०७१-२०७३

शैक्षिक वर्ष	कक्षा	छात्रा	छात्रा प्रतिशत	छात्र	छात्र प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
२०७१	नौ	१०८	५२.९४	९६	४७.०५	२०४	४९.९९
	दश	८७	५५.७६	६९	४४.२३	१५६	४९.९९
	जम्मा	१९५	५४.१६	१६५	४५.८३	३६०	४९.९९
२०७२	नौ	१२०	४८	१३०	५२	२५०	५०
	दश	११७	६१.२५	७४	३८.७४	१९१	४९.९९
	जम्मा	२३७	५३.७४	२०४	४६.२५	४४१	४९.९९
२०७३	नौ	१०६	४६.९०	१२०	५३.०९	२२६	४९.९९
	दश	११६	४८.५३	१२३	५१.४६	२३९	४९.९९
	जम्मा	२२२	४७.७४	२४३	५२.२५	४६५	४९.९९
कुल जम्मा		१३०८	५१.६५	१२२४	४८.३४	२५३२	५१.६५
औसत		४३६	५१.६५	४०८	४८.३४	८४४	५१.६५

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका ४.९ मा माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक वर्ष २०७१ देखि २०७३ सम्मको माध्यमिक तहको विद्यार्थी भर्नादर प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ शैक्षिक वर्ष २०७१ मा माध्यमिक तहमा जम्मा ३ सय ६० जना विद्यार्थी भर्ना भएका थिए भने शैक्षिक वर्ष २०७२ मा जम्मा ४४१ जना विद्यार्थी भर्ना भएको देखिन्छ, भने शैक्षिक वर्ष २०७३ मा मा.वि. तहमा जम्मा ४ सय ६५ जना विद्यार्थी भर्ना भएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा २०७१ र २०७२ सालमा भन्दा २०७३ सालमा विद्यार्थी बढी भर्ना भएको देखिन्छ, र माध्यमिक तहमा छात्र विद्यार्थी संख्या भन्दा छात्रा विद्यार्थीहरूको संख्या धेरै रहेको देखिन्छ । तालिकामा कुल छात्रामा संख्या १३ सय ८ हुँदा कुल छात्रको संख्या १२ सय २४ रहेको छ ।

४.२.२ माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाहदर (Students Flow Rate in Secondary Level)

यस अध्ययनका लागि नमूना छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरू को शैक्षिक वर्ष २०७१ २०७२ र २०७३ को विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या, उत्तिर्ण कक्षा दोहोर्‍याउने तथा विचैमा कक्षा छोड्ने को संख्या तथा प्रतिशत तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.११

माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाहदर

शैक्षिक वर्ष	कक्षा	भर्ना संख्या	उत्तिर्ण	उत्तिर्ण प्रतिशत	कक्षा दोहोर्च्याउने	दोहोर्च्याउने प्रतिशत	विचैमा कक्षा छाड्ने	कक्षा छोड्ने प्रतिशत
२०७१	नौ	२०४	२०१	९८.५२	२	०.९८०	१	०.४९
	दश	१५६	१३०	८३.३३	२०	१२.८२	६	३.८४
	जम्मा	३६०	३३१	९१.९४	२२	६.११	७	१.९४
२०७२	नौ	२४८	२३७	९५.५६	८	३.२२	३	१.२०
	दश	१९१	१९१	१००	३८.७४	१९१		
	जम्मा	४३९	४२८	९७.४८	८	१.८२	३	०.६८
२०७३	नौ	१८६	१८४	९४.९२	२	१.०७		
	दश	२३९	२३९	१००	-	-		
	जम्मा	४२५	४२३	९९.५२	२	०.४७		
कुल जम्मा		१,२२४	१२०८	९८.६९	३२	२.६१	१०	०.८१
औसत		४०८	४०३	९८.७७	११	२.६१	३	०.७३

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.१० मा माध्यमिक विद्यालयहरुको शैक्षिक वर्ष २०७१, २०७२ र २०७३ को माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाहदर प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ, तीनवटा शैक्षिक वर्षमा माध्यमिक तहमा कुल १ हजार २ सय २४ जना विद्यार्थीहरु भर्ना भएका छन् । त्यसमा १२ सय ८ जना विद्यार्थीहरुमात्र उत्तिर्ण भएका छन् त्यस्तै गरी वार्षिक औसत ४ सय ८ जना

विद्यार्थीहरु भर्ना भएको देखिन्छ भने वार्षिक औसत ४ सय ३ जना विद्यार्थी उत्तिर्ण हुन्छन् । त्यस्तै गरी कुल उत्तिर्ण प्रतिशत ९८.६९ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तैगरी कक्षा दोहोर्‍याउने संख्या ३२ रहेको छ भने कक्षा दोहोर्‍याउने प्रतिशत २.३१ मात्र रहेको छ । विचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीको संख्या १० रहेको छ भने कक्षा छोड्ने प्रतिशत जम्मा ०.८१ रहेको छ । वार्षिक कक्षा दोहोर्‍याउने विद्यार्थीको संख्या ११ जना रहेकोछ ।

४.३ माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति (Educational Wastage of Secondary Level)

यस अध्ययनका लागि नमूना छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरुको कक्षा नौ मा प्रत्येक वर्ष भर्ना भएका विद्यार्थीको तीन शैक्षिक वर्ष सम्मको Cohort विधिबाट शैक्षिक क्षतीको गणना गरिएको छ । जसलाई निम्न शिर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.१ श्री आदर्श उ.मा.वि को माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति (Educational Wastage of Secondary level of shree Adarsha Higher Secondary School)

यस अध्ययनका लागि श्री आदर्श उ.मा.वि. मा शैक्षिक वर्ष २०७१ र २०७२ मा कक्षा नौ मा भर्ना भएका विद्यार्थीको माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति तथा आन्तरिक दक्षताको गणना गरिएको छ । जसलाई निम्नाअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१२

श्री आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक क्षति २०७१

शैक्षिक वर्ष	कक्षा नौ	कक्षा दश	एस.एल.सी. उत्तिर्ण
२०७१	११४ (१)		
२०७२	२	१११(४)	९८
२०७३	-	९	९
जम्मा	११६	१२०	१०५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.११ मा श्री आदर्श उ.मा.वि. को शैक्षिक वर्ष २०७१ मा माध्यमिक तहको पहिलो कक्षा अर्थात् नौ कक्षामा भर्ना भएका विद्यार्थीको शैक्षिक क्षति गणना गर्न आवश्यक तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ शैक्षिक क्षति गणना गर्न खोजिएको वा नमुना छनोट गरिएको पहिलो शैक्षिक वर्ष २०७१ मा कक्षा ९ मा जम्मा १ सय १४ जना विद्यार्थी भर्ना भएका थिए यसमध्ये १ जना विद्यार्थीले विचैमा कक्षा छोडेका थिए र २ जना विद्यार्थी अनुत्तिर्ण भए भने १ सय ११ जना विद्यार्थी कक्षा १० मा गए । कक्षा १० मा गएका १ सय ११ जना विद्यार्थीहरूमध्ये ४ जनाले विचैमा कक्षा छोडे भने ९८ जनाले एस.एल.सी परीक्षा उत्तिर्ण गरे त्यस्तै गरी ९ जनाले कक्षा दोहोर्‍याए कक्षा दोहोर्‍याउनेमा ७ जनाले एस.एल.सी. परीक्षा उत्तिर्ण गरे भने २ जना पुनः अनुत्तिर्ण भए यसरी हेर्दा कक्षा ७ मा कुल विद्यार्थी वर्ष २ सय ३६ रहेको छ भने जम्मा एस.एल.सी. उत्तिर्ण गर्ने विद्यार्थीको संख्या १ सय ५ रहेको छ । यस प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा Cohort विधि अनुसार माध्यमिक तहको क्षति निम्नानुसार गणना गर्न सकिन्छ ।

हामीलाई थाहा छ, कुल विद्यार्थी वर्ष = ११६+१२० = २३६

$$\text{अब, वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात} = \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष} - २६३}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या} - १०५}$$

$$= २.२४$$

हामीलाई थाहा छ, माध्यमिक तहको आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (Ideal Input - Output Ratio) = २ वर्ष हुन्छ ।

अब शैक्षिक क्षति गणना गर्नका लागि

$$\text{शैक्षिक क्षति (Wage Ratio)} = \frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२.२४)}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या (२)}}$$

$$= \frac{२.२४}{२} = १.१२$$

श्री आदर्श उ.मा.वि. को शैक्षिक वर्ष २०७१ को माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १२ वर्ष रहेको छ ।

अब, आन्तरिक दक्षता गणना गर्नको लागि,

$$\begin{aligned}\text{आन्तरिक दक्षता} &= \frac{\text{उत्तिर्ण विद्यार्थी संख्या} \times \text{आदर्श विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}} \\ &= \frac{१०५ \times २}{२३६} \\ &= ०.८८\end{aligned}$$

यसलाई प्रतिशतमा रूपान्तरण गर्दा , कुल आन्तरिक दक्षता १ मा ०.८८ प्राप्त छ भने १०० मा ०.८८ $\times$ १०० = ८८ प्रतिशत हुन्छ ।

अर्थात श्री आदर्श उ.मा.वि. को शैक्षिक वर्ष २०७१ को माध्यमिक तहको आन्तरिक दक्षता ८८ प्रतिशत प्राप्त भएको छ ।

तालिका ४.१३

श्री आदर्श उ.मा.वि. को शैक्षिक क्षति : २०७२

शैक्षिक वर्ष	कक्षा नौ	कक्षा दश	एस.एल.सी. उत्तिर्ण
२०७२	११५ (३)	-	-
२०७३	७	१०५	९५
जम्मा	१२२	१०५	९८

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१२ मा श्री आदर्श उ.मा.वि. को शैक्षिक वर्ष २०७२ को माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति गणना गर्नको लागि आवश्यक तथ्याङ्कहरु रहेको छ । यहाँ २०७२ सालमा कक्षा ९ मा कुल १ सय १५ विद्यार्थी भर्ना भएका थिए जसमा ३ जना विद्यार्थीले बिचैमा कक्षा छाडेका छन् । त्यस्तै गरी बाँकि ७ जना विद्यार्थी २०७३ सालमा पुन कक्षा ९ मा भर्ना भएका छन् । २०७२ सालमा कक्षा ९ मा भर्ना भएका १ सय १५ जना विद्यार्थी मध्ये बाट १ सय ५ जना विद्यार्थीहरु उत्तिर्ण भएर कक्षा १० मा प्रवेश गरेका छन् । ती १ सय ५ जना विद्यार्थी मध्येबाट पनि ९८ जनाले एस.एल. सी. परीक्षा उत्तिर्ण गरेका छन् ।

यहाँ शैक्षिक क्षति (Educational Wastage) गणना गर्न कुल विद्यार्थी वर्ष = १२२+ १०५ = २२७ वर्ष

वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (Actual Input -output) =

$$\frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष (२२७)}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या (९८)}} = २.३१$$

अब, शैक्षिक क्षति (Wastage Ratio) = $\frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२.३१)}}{\text{आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (२)}}$
= १.१५

यहाँ श्री आदर्श उ.मा.वि. को २०७२ को माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १५ वर्ष रहेको छ ।

अब, आन्तरिक दक्षता (Internal Efficiency) गणना गर्नका लागि,

$$\text{आन्तरिक दक्षता} = \frac{\text{उत्तिर्ण विद्यार्थी संख्या} \times \text{आदर्श विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}}$$
$$= \frac{९८ \times २}{२२७}$$
$$= ०.८६$$

अर्थात श्री आदर्श उ.मा.वि. को २०७२ सालको आन्तरिक दक्षता ८६ प्रतिशत रहेको छ ।

४.३.२ कालिका ने.रा.मा. वि. को माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति (Educational Wastage of Secondary Level of Kalika Nera)

यस अध्ययनका लागि कालिका ने.रा. माध्यमिक विद्यालयमा शैक्षिक वर्ष २०७१ र २०७२ मा कक्षा ९ मा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको शैक्षिक क्षति गणना गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : ४.१४

कालिका ने.रा.मा. वि. को शैक्षिक क्षति : २०७१

शैक्षिक वर्ष	कक्षा नौ	कक्षा दश	एस.एल.सी. उत्तिर्ण
२०७१	५२ (२)	-	-
२०७२	७	४३	३८
२०७३	-	५	५
जम्मा	५९	४८	४३

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१३ मा कालिका ने.रा. मा. वि. को शैक्षिक वर्ष २०७१ को शैक्षिक क्षति गणना गर्नको लागि आवश्यक तथ्याङ्क रहेको छ । यहाँ शैक्षिक वर्ष २०७१ मा कक्षा ९ मा जम्मा ५२ जना विद्यार्थीहरु भर्ना भएका थिए । उक्त ५२ जना विद्यार्थीमध्ये ४३ जना विद्यार्थी कक्षा १० मा गए भने अन्य ९ जना विद्यार्थीहरुमा २ जनाले विचैमा विद्यालय छोडे भने बाँकी ७८ जना विद्यार्थीले कक्षा दोहोर्‍याए । कक्षा १० मा रहेका ४३ जना विद्यार्थी मध्ये ३८ विद्यार्थीले एस.एल.सी. परीक्षा उत्तिर्ण गरे भने अन्य ५ जना विद्यार्थीले कक्षा पुन दोहोर्‍याए ।

अब शैक्षिक क्षति गणना गर्नको लागि

$$\text{कुल विद्यार्थी वर्ष} = ५९ + ४८ = १०७ \text{ वर्ष}$$

$$\text{कुल सफल विद्यार्थी संख्या} = ४३ \text{ जना}$$

$$\begin{aligned} \text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात} &= \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष (१०७)}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या (४३)}} \\ &= २.४८ \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{अब, शैक्षिक क्षति} &= \frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२.४८)}}{\text{आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (२)}} \\ &= १.२४ \end{aligned}$$

यहाँ कालिका ने.रा. मा.वि. को माध्यमिक तहको २०७१ सालको शैक्षिक क्षति १ दशमलव २४ वर्ष प्राप्त भएको छ ।

अब, आन्तरिक दक्षता (Internal Efficiency) गणना गर्नका लागि

$$\begin{aligned} \text{आन्तरिक दक्षता} &= \frac{\text{उत्तिर्ण विद्यार्थी सङ्ख्या} \times \text{आदर्श विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}} \\ &= \frac{४३ \times २}{१०७} \\ &= ०.८० \end{aligned}$$

कालिका ने.रा.मा.वि. को २०७१ सालको शून्य आन्तरिकदक्षतामा शून्य दशमलव ८० अर्थात् १०० मा ८० प्रतिशत प्राप्त भयो ।

तालिका ४.१५

कालिका ने.रा. मा. वि. को शैक्षिक क्षति: २०७२

शैक्षिक वर्ष	कक्षा नौ	कक्षा दश	एस.एल.सी. उत्तिर्ण
२०७२	७०		
२०७३		७०	६४
जम्मा	७०	७०	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.१४ मा कालिका ने.रा. मा. वि. को शैक्षिक वर्ष २०७२ को शैक्षिक क्षति गणना गर्नका लागि आवश्यक तथ्याङ्क रहेको छ । यहाँ २०७२ सालमा कक्षा ९ मा ७० जना विद्यार्थी भर्ना भएका छन् । र उक्त सबै विद्यार्थी उत्तिर्ण भई २०७३ सालमा कक्षा १० मा प्रवेश गरेका छन् । कक्षा १० मा प्रवेश गरेका ७० जना विद्यार्थी मध्ये ६४ जना एस.एल.सी. परीक्षामा उत्तिर्ण भएको छन् ।

अब शैक्षिक क्षति गणना गर्नका लागि,

कुल विद्यार्थी वर्ष = ७०+ ७० =१४० वर्ष

कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या = ६४ जना

$$\begin{aligned} \text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात} &= \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष (१४०)}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या (६४)}} \\ \text{Actual Input - Output Ratio)} & \\ &= २.१८ \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{अब शैक्षिक क्षती} &= \frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२.१८)}}{\text{आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (२)}} \\ \text{(Educational Wastage Ratio)} & \\ &= १.०९ \end{aligned}$$

यहाँ कालिका ने.रा.मा.वि. को माध्यमिक तहको २०७२ सालको शैक्षिक क्षति १ दशमलव शून्य ३ रहेको छ ।

अब, आन्तरिक दक्षता (Internal Efficiency) गणना गर्नका लागि

$$\begin{aligned} \text{आन्तरिक दक्षता} &= \frac{\text{उत्तिर्ण विद्यार्थी सङ्ख्या} \times \text{आदर्श विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}} \\ &= \frac{६४ \times २}{१४०} \\ &= ०.९१ \end{aligned}$$

श्री कालिका ने.रा. वि. को आन्तरिक दक्षता १ मा शून्य दशमलव ९१ अर्थात् १०० मा ९१ प्रतिशत प्राप्त भएको छ ।

४.३.३ किरण माध्यमिक विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक (Educational Wastage of Secondary Level of Kiran Mabi)

यस अध्ययनका लागि कालिका ने.रा. माध्यमिक विद्यालय शैक्षिक वर्ष २०७१ र २०७२ मा कक्षा ९ मा भर्ना भएको विद्यार्थीहरूको शैक्षिक क्षति गणना गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१६

किरण माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक क्षति २०७१

शैक्षिक वर्ष	कक्षा नौ	कक्षा दश	एस.एल.सी. उत्तिर्ण
२०७१	३८		
२०७२		३८	३७
२०७३		१	१
जम्मा	३८	३९	३८

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१५ मा किरण माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक वर्ष २०७१ को शैक्षिक क्षति गणना गर्नको लागि आवश्यक तथ्याङ्क रहेको छ । यहाँ शैक्षिक वर्ष २०७१ सालमा कक्षा नौ मा ३८ जना विद्यार्थीहरू भर्ना भएका थिए भने उक्त ३८ जनामा सबै विद्यार्थीहरू उत्तिर्ण भएका थिए । कक्षा १० मा प्रवेश गरेका ३८ जना विद्यार्थी मध्ये ३७ जना विद्यार्थीले मात्र एस.एल.सी. उत्तिर्ण गरे अर्को एक जना विद्यार्थीले अर्को वर्ष एस.एल.सी. उत्तिर्ण गरे ।

अब शैक्षिक क्षतिगणना गर्नको लागि,

$$\text{कुल विद्यार्थी वर्ष} = ३८ + ३९ = ७७$$

$$\text{कुल सफल विद्यार्थी संख्या} = ३८$$

$$\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात} = \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष (७७)}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या (३८)}} \\ (\text{Actual Input Output Ratio})$$

$$= 2.02$$

$$\text{अब शैक्षिक क्षती} = \frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२.०२)}}{\text{आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (२)}}$$

$$= 1.01$$

यहाँ किरण माध्यमिक विद्यालयको माध्यमिक तहको २०७१ सालको शैक्षिक क्षति १ दशमलव शून्य १ वर्ष प्राप्त भएको छ ।

अब, आन्तरिक दक्षता (Internal Efficiency) गणना गर्नको लागि

$$\text{आन्तरिक दक्षता} = \frac{\text{उत्तिर्ण विद्यार्थी सङ्ख्या} \times \text{आदर्श विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}}$$

$$= \frac{38 \times 2}{77}$$

$$= 0.98$$

२०७१ सालमा १ मा शून्य दशमलव ९८ र १०० मा ९८ प्रतिशत आन्तरिक दक्षता प्राप्त गर्न किरण मा.वि. सफल भएको छ ।

तालिका ४.१७

किरण माध्यमिक विद्यालयको २०७२ सालको शैक्षिक क्षति

शैक्षिक वर्ष	कक्षा नौ	कक्षा दश	एस.एल.सी. उत्तिर्ण
२०७२	६३		
२०७३	१	६२	६०
जम्मा	६४	६२	६०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण : २०७४

माथिको तालिकामा किरण माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक वर्ष २०७२ को शैक्षिक क्षति गणना गर्नका लागि आवश्यक तथ्याङ्क रहेको छ । यहाँ शैक्षिक वर्ष २०७२ मा कक्षा ९ मा ६३ जना विद्यार्थी भर्ना भएका थिए जसमध्ये ६२ जना कक्षा दशमा प्रवेश गरे भने १ जना अनुत्तिर्ण भएको कारण २०७३ सालमा कक्षा ९ मा नै अध्ययन गरे । कक्षा १० मा प्रवेश गरेका ६२ जना विद्यार्थीहरू मध्ये ६० जनाले एस.एल.सी. परीक्षा उत्तिर्ण गरेका थिए ।

अब, शैक्षिक क्षति गणना गर्नका लागि ,

$$\text{कुल विद्यार्थी वर्ष} = ६४ + ६२ = १२६ \text{ वर्ष}$$

$$\text{कुल सफल विद्यार्थी} = ६० \text{ जना}$$

$$\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात} = \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष (१४०)}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या (६४)}}$$

(Actual Input Output ratio)

$$= २.१$$

$$\text{अब शैक्षिक क्षती} = \frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२.१)}}{\text{आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (२)}}$$

(Educational Wastage)

$$= १.०५$$

यहाँ माध्यमिक विद्यालयहरूको २०७२ सालको शैक्षिक क्षति १ दशमलव शून्य ५ वर्ष प्राप्त भएको छ ।

अब आन्तरिक दक्षता (Internal Efficiency) गणन गर्नको लागि

$$\text{आन्तरिक दक्षता} = \frac{\text{उत्तिर्ण विद्यार्थी सङ्ख्या} \times \text{आदर्श विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}}$$

$$= \frac{६० \times २}{१२६}$$

$$= ०.९५$$

१ मा शून्य दशमलव ९५ अर्थात् १०० मा ९५ प्रतिशत आन्तरिक दक्षता प्राप्त भएको छ ।

४.४ माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक क्षति (Educational Wastage of Secondary School)

यस शिर्षक अन्तरगत नमूना छनोट गरिएका विद्यालयहरूमा शैक्षिक वर्ष २०७१ र २०७२ मा कक्षा नौ मा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको समग्र रूपमा शैक्षिक क्षतिको गणना गरिएको छ ।

तालिका २.१८

माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक क्षति : २०७१

शैक्षिक वर्ष	कक्षा नौ	कक्षा दश	एस.एल.सी. उत्तिर्ण
२०७१	२०४ (३)		
२०७२	९	१९२ (४)	१७३
२)०७३		१५	१३
जम्मा	२१३	२०७	१८६

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१७ मा माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक वर्ष २०७१ को शैक्षिक क्षति गणना गर्नको लागि आवश्यक तथ्याङ्क रहेको छ ।

यहाँ शैक्षिक वर्ष २०७१ मा कक्षा ९ मा जम्मा २०४ जना विद्यार्थी भर्ना भएका थिए जसमा ३ जना विद्यार्थीले विचैमा कक्षा छोडेका थिए । अर्को शैक्षिक वर्ष २०७२ मा ९ जना विद्यार्थीले कक्षा दोहोर्‍याएका थिए । उक्त वर्ष १९२ जना विद्यार्थी कक्षा १० मा प्रवेश गरेका थिए जसमध्ये ४ जना विद्यार्थीले विचैमा कक्षा छोडे भने १ सय ७३ जनाले एस.एल.सी परीक्षा उत्तिर्ण गरे बाँकी १५ जनाले २०७३ सालमा कक्षा १० मा पुनः भर्ना भए । कक्षा दोहोर्‍याएका १५ जना विद्यार्थीहरू मध्ये १३ जना विद्यार्थीले एस.एल.सी. परीक्षा उत्तिर्ण गरे ।

अब शैक्षिक क्षति गणना गर्नको लागि,

$$\text{कुल विद्यार्थी वर्ष} = २१३ + २०७ = ४२० \text{ वर्ष}$$

$$\text{कुल सफल विद्यार्थी संख्या} = १८६ \text{ जना}$$

$$\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात} = \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष (१४०)}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या (६४)}}$$

(Actual Input Output Ratio)

$$= २.२५$$

$$\text{अब शैक्षिक क्षती (Educational Wastage)} = \frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२१८)}}{\text{आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (२)}}$$

$$= १.१२$$

यहाँ, माध्यमिक विद्यालयहरूले २०७१ सालको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १२ वर्ष प्राप्त भएको छ ।

अब आन्तरिक दक्षता (Internal efficiency) गणना गर्नको लागि

$$\text{आन्तरिक दक्षता} = \frac{\text{उत्तिर्ण विद्यार्थी सङ्ख्या x आदर्श विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}}$$

$$= \frac{१८६ \times २}{४२०}$$

$$=$$

१ मा शून्य दशमलव ८८ र १०० मा ८८ प्रतिशत माध्यमिक विद्यालयको २०७१ सालको आन्तरिक दक्षता प्राप्त भएको छ ।

तालिका : २.१९

माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक क्षति : २०७२

शैक्षिक वर्ष	कक्षा नौ	कक्षा दश	एस.एल.सी.उत्तिर्ण
२०७२	२८६ (३)		
२०७३	८	२३५	२२२
जम्मा	२९४	२३५	२२२

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१८ मा माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक वर्ष २०७२ को शैक्षिक क्षति गणना गर्नको लागि आवश्यक तथ्याङ्क रहेको छ । यहाँ २०७२ सालमा कक्षा ९ मा कुल २ सय ८६ जना विद्यार्थी भर्ना भए जसमा तीन जनाले विचैमा कक्षा छोडेका थिए भने २३५ जना उत्तिर्ण भएर कक्षा १० मा गए भने ८ जनाले पुनः कक्षा दोहोर्‍याए । कक्षा १० मा गएका २ सय ३५ जना विद्यार्थीहरूमध्ये २ सय २२ जना विद्यार्थीले एस.एल.सी. परीक्षा उत्तिर्ण गरेका थिए ।

अब शैक्षिक क्षति गणना गर्नका लागि,

$$\text{कुल विद्यार्थी वर्ष} = २९४ + २३५ = ५२९$$

$$\text{कुल सफल विद्यार्थी संख्या} = २२२ \text{ जना}$$

$$\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात} = \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष (७७)}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या (३८)}}$$

(Actual Input Output Ratio)

$$= २.३८$$

$$\text{अब शैक्षिक क्षती} = \frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२३८)}}{\text{आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (२)}}$$

(Educational Watge)

$$= १.१९$$

यहाँ माध्यमिक विद्यालयहरूको २०७२ सालको शैक्षिक क्षति दशमलव १९ प्रतिशत प्राप्त भएको छ ।

$$\text{अब शैक्षिक क्षती} = \frac{\text{वास्तविक आगमन निर्गमन अनुपात (२१८)}}{\text{आदर्श आगमन निर्गमन अनुपात (२)}}$$

$$= \frac{२२२ \times २}{५२९}$$

$$= ०.८३$$

४.४.१ विद्यालयको भौतिक संरचना (Physical Structure of the Shools)

विद्यालयको भौतिक अवस्थाको बारेमा यस अध्ययनमा अर्घाखाँची जिल्ला मालारानी गाउँपालिका वडा नं. ३ र ४ का ३ वटा माध्यमिक विद्यालयहरूको भवन संख्या कक्षाकोठा संख्या, खेल मैदान, शौचालय, पुस्तकालय, कार्यलय कक्षा आदिलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२०

विद्यालयको भौतिक संरचना २०७४

विद्यालयको नाम	भवन	कोठा	डेक्स बेन्च	दराज	कुर्शी	शौचालय	पुस्तकालय	खेलमैदा
श्री आदर्श उ.मा.वि.	६	२०	३२०	९	५७	३	१	२
श्री कालिका ने.रा. मा.वि.	४	२०	२१५	४	२५	३	-	१
श्री किरण मा.वि.	५	१७	१०५	६	२५	४	-	१
जम्मा	१५	५७	६४०	१९	१०७	१०	१	४

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

माथिको तालिका ४.१९ मा हेर्दा श्री आदर्श उ.मा.वि.मा तुलनात्मक रूपमा कालिका ने.रा. मा.वि. र किरण मा.वि. मा भन्दा भवन, डेक्स, बेन्च, दराज, कुर्शी, पुस्तकालय ने.रा.मा.वि. र किरण मा.वि. तीनवटै विद्यालयमा गरेर भवन संख्या जम्मा १५ वटा रहेका छन् । त्यसमा जम्मा ५७ वटा कोठा रहेका छन् डेक्स बेन्च ६४० जोडी रहेका छन् । त्यस्तै गरी दुवै विद्यालयमा दराज १९ वटा रहेका छन् । कुर्शी १०७ वटा रहेका छन् भने शौचालय १० वटा रहेका छन् तयस्तैगरी पुस्तकालय जम्मा एउटामात्र रहेको छ भने खेलमैदान जम्मा ४ वटा रहेका छन् ।

४.४.२ विद्यालयहरूको स्रोतगत आम्दानी (Income Sources of the Schools)

यस अध्ययनका लागि छनोट गरिएका विद्यालयहरूको विगत ३ वर्षको आम्दानीलाई प्राथमिक तथ्याङ्कको सहायता बाट तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका ४.२१

माध्यमिक विद्यालयहरूको आम्दानी विवरण

शैक्षिक वर्ष	अनुदान	छात्रावृत्ति	विद्यार्थी शुल्क	अन्य	जम्मा
२०७१	१,२४,५९,३७२	२०,८६,१००	१,४४,०००	८,३१०३	१,४७,७२,५७५
२०७२	१,१८,१०,०३६	४,६५,७८०	१,७५,६००	१,३०,७५०	१,२५,८२,१६६
२०७३	१,०६,३६,३९५	५,३६,२००	१७,००,०००	१,३५,५७२	१,१४,७८,१६७
कुल जम्मा	३,४९,०५,८०३	३०,८८,०८०	४,८९,६००	३,४९,४२५	३,८८,३२,९०८
औषत वार्षिक	१,१६,३५,२६७	१०,२९,३६०	१,६३,२००	१,१६,४७५	१२९,४४३०२.६७
प्रतिशत	८९.८८	७.९५	१.२६	०.९	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४ ।

तालिका ४.२० का अनुसार छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको तीन वटा शैक्षिक वर्षको कुल आम्दानी ३ करोड ८८ लाख ३२ हजार ९ सय २ रहेको छ भने तीनवटै विद्यालयहरूको प्रत्येक शैक्षिक वर्षको औषत आम्दानी एक करोड २९ लाख ४४ हजार ३ सय २ दशमलव ६७ पैसा रहेको छ । यसमा कुल आम्दानीको ८९ दशमलव ८८ प्रतिशत अर्थात् ३ करोड ४९ लाख ५ हजार ८ सय तीन अनुदान स्वरूप प्राप्त भएको छ । त्यस्तै गरी, ७ दशमलव ९५ प्रतिशत अर्थात् ३० लाख ८८ हजार ८० छात्रावृत्ति स्वरूप प्राप्त भएको रकम रहेको छ । त्यसैगरी कुल आम्दानीको १ दशमलव २६ प्रतिशत अर्थात् ४ लाख ८९ हजार ६ सय ४६ विद्यार्थी शुल्क मार्फत् प्राप्त भएको छ । त्यस्तै गरी कुल आम्दानीको शून्य दशमलव ९ प्रतिशत अर्थात् ३ लाख ४९ हजार ४ सय ७५ रकम अन्य स्रोतहरू (जग्गाको आम्दानी, बैङ्कको व्याजआदि बाट संकलन गरिएको छ ।

४.४.३ विद्यालयको क्षेत्रगत लगानी (Sectoral Investment of the School)

यस अध्ययनका लागि छनोट भएका विद्यालयहरूको खर्चको बारेमा प्राथमिक तथ्याङ्कको सहायताबाट तीनवटा शैक्षिक वर्षको खर्चलाई एकमुष्ट प्रस्तुत गरिएको छ । खर्चका क्षेत्रहरूमा शिक्षक तलब भन्दा, शैक्षिक क्रियाकलापको खर्च, मसलन्द खर्च, छात्रावृत्ति, पूँजीगत खर्च तथा अन्य खर्च समावेश गरिएको छ । विद्यालयको खर्चको विवरणलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

तालिका ४.२२

माध्यमिक विद्यालयहरूको लगानी विवरण

शैक्षिक वर्ष	शिक्षक तलब भत्ता	शैक्षिक क्रियाकलाप खर्च	मसलन्द खर्च	छात्रावृत्ति	पूँजीगत खर्च	अन्य	जम्मा
२०७१	१,०७,५१,८९४	१,५४,६६३	९१,२६७	३,२२,१००	१३,१२,०२९	५१,७५५	१,२६,८३,७०८
२०७२	१,१५,१९,७११	१,०२,१८३	११,२९६	२,८४,६५४	१३,५४,२५६	८५,५५०	१,३४,५७,६५०
२०७३	१,०७,४५,२७८	८२,२२७	१,२९,०००	२,८०,१६४	१३,१९,३०३	१,०२,०७५	१,२६,५८,०४६
जम्मा	३,३०,१६,८८३	३,३९,०७३	३,३१,५६३	८,८६,९१८	३९,८५,५८८	२,३९,३८०	३,८७,९९,४०५
औषत	११००५६२७.६७	११३०२४.६७	११३०२४.३३	१०५२१	२९५६३९.३३	१३२८५२९.३३	७९७९३.३३
प्रतिशत	८५.०९	०.८७	०.८५	२.२८	१०.२७	०.६१	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण: २०७४ ।

तालिका ४.२१ का अनुसार छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको तीनवटा शैक्षिक वर्षको कूल खर्च ३ करोड ८७ लाख ९४ हजार ४ सय ५ रहेको छ । भने तीन वटै विद्यालयको तीनवटै शैक्षिक वर्षको औषत खर्च १ करोड २९ लाख ३३ हजार १ सय ३५ रहेको छ । तीनवटा विद्यालयको तीन शैक्षिक वर्षको कुल खर्च मध्ये ८५.०९ प्रतिशत शिक्षक तलब भत्तामा खर्च भएको छ अर्थात् तीन करोड ३० लाख १६ हजार ८ सय ८३ शिक्षक तलब भत्तामा खर्च भएको छ । त्यसैगरी कूल खर्चको शून्य दशमलव ८७ प्रतिशत अर्थात् कुल खर्चको ३ लाख ३९ हजार ७३ शैक्षिक क्रियाकलाप मा खर्च भएको छ । त्यसैगरी कूल खर्चको शून्य दशमलव ८५ अर्थात् ३ लाख ५६ हजार ५ सय ६३ मसलन्दमा

खर्च भएको छ, त्यसैगरी कूल खर्चको २ दशमलव २८ अर्थात् ८ लाख ८६ हजार ९ सय १८ रूपैयाँ छात्रावृत्ति रकममा खर्च भएको छ, त्यस्तै गरी कुल आम्दानीको १० दशमलव २७ प्रतिशत अर्थात् ३९ लाख ८५ हजार ५ सय ८८ रूपैयाँ पूँजीगत विकासको लागि खर्च भएको छ । त्यस्तैगरी कुल खर्चको शून्य दशमलव ६१ प्रतिशत अर्थात् ७९ हजार ७ सय ९३ रूपैयाँ अन्य क्षेत्रमा खर्च भएको छ ।

४.४.४ अभिभावकको लगानी (Investment of the Guardians)

यस शिर्षक अन्तरगत माध्यमिक तहका विद्यार्थीका नमुना छनोट गरिएका १ सय २० जना अभिभावक सँग गई उनीहरूले आफ्ना बालबालिकाको अध्ययनको लागि गर्ने लगानीलाई प्रत्यक्ष अन्तरवार्ताबाट तथ्याङ्क प्राप्त गर्ने प्रयास गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२३

माध्यमिक तहमा गरिएको अभिभावकको लगानी

शैक्षिक वर्ष	भर्ना शुल्क	मासिक शुल्क	खाजा	पोषाक	शैक्षिक सामग्री	अन्य	जम्मा
२०७१	-	-	१,८९,०००	२८,०००	६३,०००	२४,५००	३,०४,५००
२०७२	-	-	२,३२,२००	३४,४००	७७,४००	३०,१००	३७,०४,१००
२०७३	-	-	२,२६,८००	३३,६००	७५,६००	२९,४००	३,६५,४००
कुल जम्मा			६,४८,०००	९६,०००	२,१६,०००	८४,०००	१,०४,४००
प्रति अभिभावक औषत			५,४००	८००	१,८००	७००	८,७००
प्रतिशत			६२.०६	९.१९	२०.६८	८.०४	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण २०७४ ।

तालिका ४.२२ मा छनोटमा परेका माध्यमिक विद्यालयहरूको माध्यमिक तहमा अध्ययनरत बालबालिकाका अभिभावकले तीन शैक्षिक वर्षमा गरेको कुल आर्थिक लगानी प्रस्तुत

गरिएको छ । यहाँ नमुना छनोट गरिएको अभिभावकहरूले तीन शैक्षिक वर्षमा गरेको कुल लगानी १० लाख ४४ हजार रहेको छ । प्रति विद्यार्थी अभिभावकको औषत वार्षिक लगानी ८ हजार ७ सय रहेको छ । कुल लगानीको ६२ दशमलव ०२ प्रतिशत अर्थात् ६ लाख ४८ हजार रकम खाजामा खर्च भएको देखिन्छ भने ९ दशमलव १९ प्रतिशत अर्थात् ९६ हजार रकम पोषाकमा खर्च भएको देखिन्छ । त्यसैगरी २० दशमलव ६८ प्रतिशत अर्थात् २ लाख १६ हजार रकम शैक्षिक सामग्रीको खर्च भएको छ । त्यसै गरी कूल लगानीको ८ दशमलव शून्य ४ प्रतिशत अर्थात् ८४ हजार रकम अन्य क्षेत्रमा लगानी भएको छ । यसरी माध्यमिक तहमा अभिभावकले गर्ने लगानीको विभिन्न क्षेत्रहरूमा मध्ये सबैभन्दा धेरै खाजामा लगानी गरेको पाइएको छ ।

४.४.५ शैक्षिक उपलब्धि (Educationl Achievement)

यस अध्ययनका लागि छनोटमा परेका माध्यमिक विद्यालयहरूको एस.एल.सी परिक्षालाई प्राथमिकता दिएर उक्त परिक्षाको ३ वटा शैक्षिक वर्षको नतिजा तालिकामा प्रस्तुत गरी व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका ४.२४

माध्यमिक विद्यालयहरूको एस.एल.सी परिक्षाको शैक्षिक उपलब्धि २०७४

शैक्षिक वर्ष	जम्मा परिक्षार्थी	उत्तिर्ण श्रेणि र विद्यार्थी संख्या				जम्मा उत्तिर्ण	उत्तिर्ण प्रतिशत	अनुत्तिर्ण	अनुत्तिर्ण
		विशिष्ट	प्रथम	द्वितीय	तृतीय				
२०७१	१५६	२	३५	७८	११५	८०.१२	३०	१९.२३	

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.२३ मा माध्यमिक विद्यालयहरूको एस.एल.सी परिक्षाको २०७१ सालको शैक्षिक उपलब्धिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ नमुना छनोटमा परेका तीन वटा माध्यमिक विद्यालयमा २०७१ सालमा जम्मा १५६ जना परिक्षार्थी रहेका छन् जसमध्ये २ जना विशिष्ट श्रेणिमा उत्तिर्ण भएका छन् भने ३५ जना प्रथम श्रेणिमा उत्तिर्ण भएका छन् त्यसैगरी ७८ जना द्वितीय श्रेणी र १० जना तृतीय श्रेणिमा उत्तिर्ण भएका छन् । यसरी जम्मा उत्तिर्ण हुने

विद्यार्थीहरूको संख्या १ सय २५ रहेको छ । यसरी माध्यमिक तहको २०७१ सालमा जम्मा उर्त्तिण प्रतिशत ८० दशमलव १२ रहेको छ भने अनुत्तिर्ण हुने विद्यार्थीको संख्या ३० रहेको छ । त्यसैगरी अनुत्तिर्ण प्रतिशत १९ दशमलव २३ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ४.२५

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको एस.एल.सी नतिजा : २०७२

प्राप्त ग्रेड	ग्रेड प्राप्त विद्यार्थी संख्या
(९०-१००) = A+	०
(८०-९०) = A	७
(७०-८०) = B+	५२
(६०-७०) = B	६५
(५०-६०) = C+	२९
(४०-५०) = C	१३
(३०-४०) = D+	१२
(२०-३०) = D	८
२० भन्दा कम = E	५
जम्मा	१९१

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.२४ मा सामुदायिक विद्यालयको २०७२ सालको एस.एल.सि. परिक्षाको नतिजालाई प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकामा जम्मा एस.एल.सी. दिएका १ सय ९१ जना विद्यार्थीहरूमध्ये A+ कुनै विद्यार्थीले पनि ल्याउन सकेको छैनन् । त्यसैगरी A ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरू ७ जना छन् भने B+ ल्याउने विद्यार्थीहरू ५२ जना रहेका छन् । त्यसैगरी B ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरू ६५ जना रहेका छन् भन् C+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी २९ जना रहेका छन् भने D+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरू १२ जना रहेका छन् । D ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरूको संख्या ८ रहेको छ भने E ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या सबैभन्दा कम अथवा ५ जना मात्र रहेका छन् । यसरी हेर्दा सबैभन्दा धेरै B ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरू रहेका छन् ।

तालिका ४.२६

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको एस.एल.सी. नतिजा : २०७३

प्राप्त ग्रेड	ग्रेड प्राप्त विद्यार्थी संख्या
(९०-१००) = A+	०
(८०-९०) = A	६
(७०-८०) = B+	५७
(६०-७०) = B	७०
(५०-६०) = C+	४५
(४०-५०) = C	२०
(३०-४०) = D+	२१
(२०-३०) = D	१३
२० भन्दा कम = E	७
जम्मा	२३९

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.२५ मा सामुदायिक विद्यालयको २०७३ सालको एस.एल.सी. परीक्षाको नतिजालाई प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकामा जम्मा परीक्षा दिएको विद्यार्थीहरूको संख्या २ सय ३९ रहेको छ । जसमध्ये A+ ग्रेड कुनै पनि विद्यार्थीहरूले लगाउन सकेको छैनन् । A ग्रेड जम्मा ६ जना विद्यार्थीहरूले ल्याएका छन् भने B+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरूको संख्या ७० जना रहेको छ भने C + ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरूको संख्या ४५ जना रहेको छ भने C ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरूको संख्या २० जना रहेको छ, त्यसैगरी D+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरूको संख्या २१ जना रहेको छ । D ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरूको संख्या १३ जना रहेको रहेको छ भने E ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरूको संख्या सबैभन्दा कम अथवा ७ जना रहेको छ । यसरी माथिको तालिकालाई हेर्दा सबैभन्दा धेरै B ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरूको संख्या ७० रहेको छ ।

४.४.६ आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलना (Comparision Between Economic investment and educational Achievement)

यस अध्ययनमा छनोटमा परेका विद्यालयहरुको आर्थिक अवस्था, भौतिक अवस्था तथा शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन तथा विश्लेषण संगै आर्थिक लगानी तथा शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन पनि गरिएको छ । यहाँ नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरुमा सरकारी लगानी तथा परिवारको लगानीलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने एस.एल.सी. परीक्षाको उत्तिर्णदरलाई पनि तालिकामा प्रस्तुत गरी तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका ४.२७

माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलना

शैक्षिक वर्ष	विद्यालयको लगानी	प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी	उत्तिर्ण प्रतिशत
२०७१	१,२६,८३,७०८	८४५८.३३	८३.३३
२०७२	१,३४,५७,६५०	८५०२.२७	१०० (grading)
२०७३	१,२६,५८,०४७	७९४३.४७	१०० (grading)
जम्मा	३,८७,९९,४०५	२४९०४.०७	९८.६९
वार्षिक औसत	१,२९,३३,१३५	८३०१.३५	९४.४४

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.२६ माध्यमिक तहमा राखिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यहाँ शैक्षिक वर्ष २०७१ सालमा विद्यालयको कुल लगानी १ करोड २६ लाख ८३ हजार, ७ सय ८ रहेको छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ८ हजार ४ सय ५८ दशमलव ३३ रहेको छ भने जम्मा विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत ८३ दशमलव ३३ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी, शैक्षिक वर्ष २०७२ मा आर्थिक लगानीमा वृद्धि भई १ करोड ३४ लाख, ५७ हजार ६ सय ५० बनाइएको छ र अभिभावकको लगानी भने ८ हजार ५ सय २ दशमलव २७ रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत १ सय रहेको छ । किनभने २०७२ सालमा एस.एल.सी. परीक्षामा ग्रेडिड प्रणाली ल्याइएकोले कुनै पनि

विद्यार्थीलाई फेल भन्न मिल्दैन । यसैगरी २०७३ सालमा विद्यालयको लगानी २०७२ सालको भन्दा लगभग ८ लाखले कम रहेको छ । अथवा विद्यालयको लगानी १ करोड २६ लाख ५८ हजार ४७ रहेको छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ७ हजार ९ सय ४३ दशमलव ४७ रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तीर्ण प्रतिशत भने १०० प्रतिशत नै रहेको छ । त्यसैगरी जम्मा विद्यालयको लगानी ३ करोड, ८७ लाख, ९९ हजार ४ सय ५ रहेको छ भने जम्मा प्रतिविद्यार्थी अभिभावकको लगानी २४ हजार ९ सय ४ दशमलव ७ रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तीर्ण प्रतिशत ९८ दशमलव ६९ प्रतिशत रहेको छ । यसरी तीन वटा शैक्षिक सत्रको विद्यालयको आर्थिक लगानी प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी अनुसारनै विद्यार्थी उत्तीर्ण प्रतिशत राम्रो रहेको छ यसरी नमुना छनोटमा परेका तीनवटै विद्यालयको समग्र विद्यार्थी उत्तीर्ण प्रतिशत ९८ दशमलव ६९ प्रतिशत रहेको छ जसले गर्दा विद्यालयको लगानी र विद्यार्थी उत्तीर्ण प्रतिशतमा सकारात्मक सम्बन्ध रहेको छ । तालिकामा वार्षिक औसत अभिभावकको लगानी १ करोड २९ लाख ३३ हजार १ सय ३५ रहेको छ भने प्रतिविद्यार्थी अभिभावकको लगानी ८ हजार ३ सय १ दशमलव ३५ रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तीर्ण प्रतिशत ९४ दशमलव ४४ प्रतिशत रहेको छ । यसरी आर्थिक लगानीमा वृद्धि भए अनुसार विद्यार्थी उत्तीर्ण प्रतिशतमा पनि वृद्धि भएको देखिन्छ ।

४.४.७ सारांश (Summary)

प्रस्तुत अध्ययन माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिको विश्लेषण गर्ने, माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी पत्ता लगाउने, माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेर मालारानी गाउँपालिकालाई अध्ययनको क्षेत्रको रूपमा लिइएर गरिएको अध्ययन हो, जहाँको कूल जनसंख्या २८ हजार ४४ रहेको छ, जसमा १६ हजार १ सय ७५ जना महिला रहेका छन् भने ११ हजार ८ सय ६९ पुरुष रहेका छन् । यस गाउँपालिकाको कूल घरधुरी संख्या ६ हजार ८ सय २४ रहेको छ । यहाँको साक्षरता दर ७१ दशमलव ४६ प्रतिशत रहेको छ भने यस गाउँपालिका ४९.४७ प्रतिशत घरपरिवार कृषि पेशामा समलग्न रहेका छन् । यस गाउँपालिकामा जम्मा ६६ वटा विद्यालयहरू रहेको मा माध्यमिक विद्यालय भने १० वटा मात्र रहेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनमा किरण माध्यमिक विद्यालयमा भन्दा कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालयमा विद्यार्थी धेरै भर्ना भएका छन् भने कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक

विद्यालयमा भन्दा आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालयमा धेरै विद्यार्थीहरु भर्ना भएका छन् । यहाँ श्री आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालयमा शैक्षिक वर्ष २०७४ मा जम्मा ५ सय ९६ जना विद्यार्थी भर्ना भएका छन् भने कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालयमा जम्मा ४ सय ८१ जना विद्यार्थीहरु भर्ना भएका छन् भने किरण माध्यमिक विद्यालयमा सबैभन्दा कम अथवा २ सय ८० जना विद्यार्थीहरुमात्र भर्ना भएका छन् । विगत तीन वर्षको विद्यार्थी भर्नादरलाई हेर्दा माध्यमिक तहमा जम्मा २ हजार ५ सय ३२ जना विद्यार्थीहरु भर्ना भएका देखिन्छ । जसमा ५१ दशमलव ६५ प्रतिशत अर्थात् १३ सय ८ जना छात्रा रहेका छन् भने ४८.३४ प्रतिशत अथवा १२ सय २४ जना छात्रहरु रहेका छन् । तीनवटा शैक्षिक वर्षको औसत प्राप्तांकलाई हेर्दा माध्यमिक विद्यालयको उत्तिर्णदर ९८ दशमलव ७७ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै कक्षा दोहोच्याउने दर २ दशमलव ६१ प्रतिशत रहेको छ भने विचैमा कक्षा छोड्ने दर शून्य दशमलव ५१ प्रतिशत रहेको छ ।

माध्यमिक विद्यालयहरुको माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति शैक्षिक वर्ष २०७१ मा १ दशमलव १२ प्रतिशत रहेको छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८८ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै गरी शैक्षिक वर्ष २०७२ सालको माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १९ प्रतिशत रहेको छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८३ प्रतिशत रहेको छ । जसमा आदर्श उ.मा.वि. को २०७१ सालको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १२ प्रतिशत र आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८८ प्रतिशत रहेको छ । भने २०७२ सालको आदर्श उ.मा.वि. को शैक्षिक क्षति १ दशमलव १५ प्रतिशत रहेको छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८६ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै गरी कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालयको २०७१ सालको शैक्षिक क्षति १ दशमलव २४ प्रतिशत रहेको छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८० प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै गरी किरण माध्यमिक विद्यालयको २०७१ सालको शैक्षिक क्षति १ दशमलव शून्य १ छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ९८ प्रतिशत रहेको छ भने २०७२ सालको किरणमाध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक क्षति १ दशमलव शून्य ५ प्रतिशत रहेको छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ९५ प्रतिशत रहेको छ ।

माध्यमिक विद्यालयहरुको तीनवटा शैक्षिक वर्षको कुल आम्दानी ३ करोड, ८८ लाख ३२ हजार, ९ सय ८ रहेको छ भने तीनवटै विद्यालयको वार्षिक औसत आम्दानी १ करोड २९ लाख, ४४ हजार ३ सय २ दशमलव ६७ रहेको छ । यसमा कुल आम्दानीको ८९ दशमलव

८८ प्रतिशत अर्थात् १ करोड, १६ लाख, ३५ हजार, २ सय ६७ दशमलब ६७ प्रतिशत रकम अनुदान स्वरूप प्राप्त भएको छ । त्यसैगरी छात्रावृत्ति बाट १० लाख २९ हजार ३ सय ६० रहम प्राप्त भएको छ, अथवा कुल आम्दानीको ७ दशमलब ९५ प्रतिशत रकम छात्रावृत्ति स्वरूप प्राप्त भएको छ । त्यसैगरी विद्यार्थी शुल्कबाट १ लाख ६३ हजार २ सय रकम अथवा १ दशमलब २६ प्रतिशत रकम विद्यार्थी शुल्कबाट प्राप्त भएको छ, त्यसैगरी अन्य स्रोतबाट १ लाख १६ हजार ४ सय ७५ अथवा शुन्य दशमलब ९ प्रतिशत रकम अन्य क्षेत्रबाट प्राप्त भएको छ ।

माध्यमिक विद्यालयहरुको तीनवटै शैक्षिक वर्षको कूल लगानी ३ करोड ८७ लाख ९९ हजार ४ सय ५ रहेको छ जसमा दुवै विद्यालयको वार्षिक खर्च औसतमा १ करोड २९ लाख ३३ हजार १ सय ३५ रहेको छ । जसमा कुल लगानी ८५ दशमलब शून्य ९ प्रतिशत अथवा ३ करोड ३० लाख १६ हजार ८ सय ८३ रकम शिक्षक तलब भत्तामा खर्च भएको छ भने शैक्षिक क्रियाकलाप ३ लाख ३९ हजार ७३ अथवा कूल लगानीको शुन्य दशमलब ८७ प्रतिशत रकम वा खर्च भएको छ । त्यसैगरी मसलन्द खर्चमा ३ लाख ३१ हजार ५ सय ६३ रकम अथवा कूल आम्दानीको शुन्य दशमलब ८५ प्रतिशत रकम खर्च भएको छ । त्यसैगरी छात्रावृत्तिमा कुल रकमको २ दशमलब २८ प्रतिशत अथवा ८ लाख, ८६ हजार ९ सय १८ रकम खर्च भएको छ । त्यस्तै कूल आम्दानीको १० दशमलब २७ प्रतिशत अथवा ३९ लाख ८५ हजार, ५ सय ८८ रकम पूँजीगत खर्चमा प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै गरी शून्य दशमलब ६१ प्रतिशत अथवा कूल आम्दानीको २ लाख, ३९ हजार ३ सय ८० रकम विद्यालयको अन्य क्षेत्रमा खर्च भएको छ ।

नमूना छनोट गरिएका अभिभावकहरुले तीन शैक्षिक वर्षमा गरेको कूल लगानी १० लाख ४४ हजार अथवा वार्षिक औसत ८ हजार ७ सय रकम रहेको छ । त्यस्तै गरी भर्ना शुल्क र मासिक शुल्कमा अभिभावकले रकम खर्च गरेका छैनन । त्यस्तैगरी खाजा खर्चमा ६ लाख ४८ हजार अथवा कूल लगानी को ६२ दशमलब शून्य ६ प्रतिशत रकम अभिभावकले खायामा खर्च गरेका छन् भने ९६ हजार अथवा ९ दशमलब १९ प्रतिशत रकम अभिभावकले पोषाकमा खर्च गरेका छन् । त्यस्तै गरी कूल आम्दानीको २० दशमलब ६८ प्रतिशत अथवा २ लाख १६ हजार रकम अभिभावकले विद्यार्थीको शैक्षिक सामाग्रीमा खर्च

गरेका छन् त्यस्तै गरी कूल आम्दानीको ८ दशमलब शून्य ४ प्रतिशत अथवा ८४ हजार रकम अन्य क्षेत्रमा खर्च भएको छ ।

माध्यमिक विद्यालयहरूको विगत तीनवटा शैक्षिक वर्षको एस.एल.सी. परीक्षाको शैक्षिक उपलब्धिघलाई हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१ मा जम्मा उत्तिर्ण प्रतिशत ८० दशमलब १२ रहेको भने शैक्षिक वर्ष २०७२ मा विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत १ सय नै रहेको छ भने शैक्षिक वर्ष २०७३ सालमा पनि विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत १ सय नै रहेको छ । त्यसैगरी २०७२ सालमा A+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या रहेको छ । A ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या ७ रहेको छ भने B+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या ५२ रहेको छ त्यसैगरी B ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ६५ जना रहेका छन् भने C+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी २९ जना रहेका छन् भने C ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी १३ जना रहेका छन् भने C ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी १२ जना र D ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ८ जना रहेका छन् भने E ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या ५ रहेको छ । त्यसैगरी शैक्षिक वर्ष २०७३ सालमा पनि A+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या ६ रहेको छ त्यसैगरी B+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ७० जना रहेका छन् । त्यसैगरी C+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या ४५ जना रहेको छ भने C ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या २० जना रहेको छ त्यसैलाई D+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या १३ जना रहेको छ । भने E ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ७ जना रहेका छन् ।

माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धीको तुलना गर्दा २०७१ सालमा विद्यालयको कूल लगानी १ करोड २६ लाख ८३ हजार ७ सय ७ रहेको छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ८ हजार ४ सय ५८ दशमलब ३३ रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत ८३ दशमलब ३३ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी, शैक्षिक वर्ष २०७२ सालमा विद्यालयको कूल लगानी १ करोड ३४ लाख ५७ हजार ६ सय ५० रहेको छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ८ हजार ५ सय २ दशमलब २७ प्रतिशत रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत १ सय नै रहेको छ । त्यसैगरी शैक्षिक वर्ष २०७२ सालमा विद्यालयको कूल लगानी १ करोड, २६ लाख, ५८ हजार, ४७ रहेको छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ७ हजार, ९ सय ४३ दशमलब ४७ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै गरी तीन वटै शैक्षिक वर्षको विद्यालयको कूल लगानी ३ करोड ८७ लाख, ९९ हजार, ४ सय ५ रहेको छ भने वार्षिक औसत विद्यालयको लगानी १ करोड, २९ लाख, ३३ हजार, १ सय ३५

रहेको छ । त्यस्तैगरी वार्षिक औसतमा प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी २४ हजार ९ सय ४, दशमलव शून्य ७ प्रतिशत रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तिण प्रतिशत ९४ दशमलव ४४ प्रतिशत रहेको छ । यसरी आर्थिक लगानीमा भएको वृद्धिले विद्यार्थी उत्तिण प्रतिशतमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ ।

अध्याय : पाँच (CHAPTER FIVE)

५. निष्कर्ष तथा सुभावहरू (CONCLUSION AND RECOMMENDATION)

यस परिच्छेदमा अध्ययनबाट प्राप्त भएका प्राप्तीहरूलाई सांराशको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ, भने निष्कर्ष तथा सुभावहरूलाई पनि संगै प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ निष्कर्ष (Conclusion)

माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिको विश्लेषण गर्ने तथा माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी पत्ता लगाउने र माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएकोले यस अध्ययनको निम्नानुसार निष्कर्ष निकालिएको छ:

- माध्यमिक तहमा वर्षिक औसत ८ सय ४४ जना विद्यार्थी भर्ना भएको देखियो, जसमा ५१ दशमलव ६५ प्रतिशत छात्रा र ४८ दशमलव ३४ प्रतिशत छात्र रहेको पाइयो ।
- तीनवटा शैक्षिक वर्षको औसत प्राप्ताङ्कलाई हेर्दा माध्यमिक तहको उत्तिर्ण प्रतिशत ९८ दशमलव ७७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- कक्षा दोहोर्न्याउने दर २ दशमलव ६१ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- विचैमा कक्षा छोड्नेदर शून्य दशमलव ८१ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- २०७१ सालमा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १२ प्रतिशत रहेको पाइयो भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- २०७२ सालको माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १५ प्रतिशत रहेको छ भने आन्तरिक दक्षता शून्य दशमलव ८६ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- माध्यमिक विद्यालयको प्रत्येक शैक्षिक वर्षको औसत आम्दानी १ करो, २९ लाख, ४४ हजार ३ सय २ दशमलव ६७ रहेको पाइयो ।
- कूल आम्दानीको ८९ दशमलव ८८ प्रतिशत अर्थात १ करोड १६ लाख, ३५ हजार, २ सय ६७ दशमलव ६७ प्रतिशत रकम अनुदान स्वरूप प्राप्त भएको छ ।

- त्यसैगरी छात्रावृत्तिबाट १० लाख, २९ हजार, ३ सय ६० रकम प्राप्त भएको छ भने अन्य क्षेत्रबाट १ लाख १६ हजार ४ सय ६५ रकम प्राप्त भएको पाइयो ।
- विद्यार्थी शुल्कबाट १ लाख ६३ हजार २ सय अथवा १ दशमलवदश २६ प्रतिशत रकम प्राप्त भएको पाइयो ।
- माध्यमिक विद्यालयको औषत वार्षिक लगानी १ करोड २९ लाख ३३ हजार १ सय २५ रहेको पाइयो ।
- तिनवटै विद्यायको तीन शैक्षिक वर्षको कूल खर्चमध्ये ८५ दशमलव शून्य ९ प्रतिशत अथवा ३ करोड, ३० लाख, १६ हजार, ८ सय ८३ शिक्षक तलब भत्तामा प्रयोग भएको पाइयो ।
- त्यसैगरी कूल खर्चको १० दशमलव ८७ प्रतिशत अर्थात ३९ लाख, ८५ हजार ५ सय ९९ रुपैया पूँजीगत विकासको लागि खर्च भएको पाइयो ।
- त्यसैगरी कूल खर्चको शून्य दशमलव ८५ प्रतिशत अर्थात ३ लाख ५६ हजार ५ सय ६३ रकम मसलन्दमा खर्च भएको पाइयो ।
- कूल खर्चको शून्य दशमलव ६१ प्रतिशत अर्थात ९ हजार ७ सय ९३ रुपैया अन्य क्षेत्रमा खर्च भएको पाइयो ।
- प्रति विद्यार्थी अभिभावकको औषत वार्षिक लगानी ८ हजार ७ सय रहेको छ जुन कुल आम्दानीको ६२ दशमलव शून्य २ प्रतिशत रकम रहेको पाइयो ।
- कूल आम्दानीको ८ दशमलव शून्य ४ प्रतिशत अर्थात २ लाख १६ हजार रकम शैक्षिक सामाग्रीमा खर्च भएको पाइयो ।
- आम्दानीको २० दशमलव ६८ प्रतिशत अर्थात ८४ हजार रकम अन्य क्षेत्रमा लगानी भएको छ । यसरी माध्यमिक तहमा अभिभावकले गर्ने लगानीका विभिन्न क्षेत्रहरु मध्येमा सबैभन्दा धेरै खाजा खर्चमा लगानी भएको पाइयो ।
- माध्यमिक विद्यालयको विगत तीन वर्षको शैक्षिक उपलब्धिलाई हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१ सालमा उत्तिर्ण प्रतिशत ८० दशमलव १३ रहेको पाइयो ।
- शैक्षिक सत्र २०७२ सालमा विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत १ सय रहेको पाइयो जसमध्ये A+ ग्रेड कुनै पनि विद्यार्थीले ल्याउन सकेनन, A ग्रेड ल्याउने ७ जना B+ ग्रेड

ल्याउने ५२ जना, B ग्रेड ल्याउने सबैभन्दा धेरैवा ६५ जना, C+ ग्रेड ल्याउने २९ जना विद्यार्थी रहेका छन् ।

- शैक्षिक सत्र २०७३ सालमा पनि A+ कुनै पनि विद्यार्थीले ल्याएको पाइएन् भने A ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी ६ जना, B+ ग्रेड ल्याउने ५७ जना B ग्रेड ल्याउने ७०, C+ ग्रेड ल्याउने ४५ जना, C ग्रेड ल्याउने २० जना, D+ ग्रेड ल्याउने २१ जना, D ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या १३ जना र E ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीको संख्या ७ रहेको पाइयो ।

माध्यमिक तहमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको तुलना गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१ सालमा विद्यालयको कूल लगानी १ करोड, २६ लाख, ८६ हजार, ७ सय ८ रहेको छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ८ हजार, ४ सय ५८ दशमलव ३३ रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत ८३ दशमलव ३३ रहेको छ । त्यसैगरी २०७२ सालमा १ करोड, ३४ लाख, ५७ हजार ६ सय ५० रहेको पाइन्छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ८ हजार ५ सय २ दशमलव ३७ पाइयो भने विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत १ सय नै रहेको पाइयो । २०७१ सालमा भन्दा २०७२ सालमा विद्यालयको लगानीमा वृद्धि भएजस्तै विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशतमा पनि वृद्धि भएको छ त्यसैगरी २०७३ सालमा १ करोड २६ लाख ५८ हजार ४७ रुपैया विद्यालयले लगानी गरेको छ भने प्रति विद्यार्थी अभिभावकको लगानी ७ हजार, ९ सय ४३ दशमलव ४७ रहेको छ भने विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशत पनि १ सय नै रहेको छ । यसरी आर्थिक लगानीमा वृद्धि गर्दा विद्यार्थी उत्तिर्ण प्रतिशतमा पनि वृद्धि भएको पाइन्छ ।

अन्त्यमा माध्यमिक तहमा लगानी भएअनुरूप लगानी घटिरहेको छ । शैक्षिक क्षतिलाई अभै कम गर्न र शैक्षिक उपलब्धिमा वृद्धि गर्न छात्रावृत्तिमा वृद्धि गर्नुपर्ने, विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि अवलम्बन गर्नुपर्ने, समय-समयमा शिक्षक अभिभावक भेला राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२ सुझावहरू (Recommendations)

यस अध्ययनमा संकलित तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण र छलफल पछि केही महत्वपूर्ण निष्कर्ष निकलिएको छ । जुन निष्कर्षको आधारमा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिका सम्बन्धमा विभिन्न पक्षहरूलाई निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

५.२.१ नीतिगत तहमा सुझाव (Recommendation for Policy Maker)

माध्यमिक तहमा आन्तरिक दक्षता वृद्धि गर्न तथा शैक्षिक क्षति कम गर्न व्यवहारिक रूपमा निती निर्माणको तहमा निम्नलिखित सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१. माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति १ दशमलव ७१ वर्ष रहेकोले यसलाई कम गर्न शिक्षा मन्त्रालयले विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण सिकाइमा जोड दिने, छात्रावृत्ति रकममा वृद्धि गर्ने, अभिभावक सचेत बनाउनको लागि विभिन्न सचेतनामुलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने जस्ता कार्यहरु गर्नुपर्दछ ।
२. माध्यमिक तहको छात्रावृत्तिमा २ दशमलव २८ प्रतिशत मात्र लगानी गरिएकोले नेपाल सरकारले गरिब तथा जेहेन्दार विद्यार्थीहरुका लागि छात्रावृत्तिमा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।
३. माध्यमिक विद्यालयहरुको सबैभन्दा ठूलो रकम अर्थात ८५ दशमलव शून्य ९ प्रतिशत शिक्षक तलब भत्तामा खर्च हुने गरेको पाइएको छ भने शैक्षिक क्रियाकलापमा जम्मा शून्य दशमलव ८६ प्रतिशत रकम खर्च हुने गरेको पाइएको छ त्यसैले शिक्षा मन्त्रालयले शैक्षिक क्रियाकलापको लगानीमा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
४. माध्यमिक विद्यालयहरुले छात्रावृत्तिमा प्राप्त भएको जम्मा रकम ७ दशमलव ९५ प्रतिशत रहेको छ भने उक्त रकमको जम्मा २ दशमलव २८ प्रतिशत रकम मात्र विद्यार्थीहरुलाई वितरण गरेको पाइयो त्यसैले शिक्षामन्त्रालयले विद्यालयहरुको लागि छात्रावृत्तिको लागि उपलब्ध गराएको सम्पूर्ण रकम छात्रावृत्तिमा खर्च गरे नगरेको निरिक्षण तथा अनुगमन गर्नुपर्दछ ।

५.२.२ अभ्यास तहमा सुझाव (Recommendation to Practice Level)

माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति कम गर्न अभ्यास तहमा निम्नानुसार सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ :

१. माध्यमिक तहमा कक्षा दोहोर्‍याउने दर २ दशमलव ६१ प्रतिशत रहेकोले यसलाई कम गर्न विद्यालयको प्रभावकारी तथा विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि अवलम्बन गरी कक्षा दोहोर्‍याउने दरलाई कम गर्नुपर्दछ ।

२. माध्यमिक तहमा विचैमा कक्षा छोड्ने दर ३ प्रतिशत रहेकोले यसलाई कम गर्न विद्यालयले शिक्षक अभिभावक भेला राखेर विद्यार्थीको समस्याका बारेमा छलफल गरी तिनको समाधान गरेर नियमित विद्यालय जाने वातावरण मिलाउनुपर्दछ ।
३. किरण माध्यमिक विद्यालयको तुलनामा कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालय र आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक क्षति धेरै रहेकोले कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालय र आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालयले किरण माध्यमिक विद्यालयसँग सहकार्य गरी आफ्नो शैक्षिक प्रणालीमा सुधार गर्नुपर्दछ ।
४. माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षति १ दशमलव १५ वर्ष रहेकाले यसलाई कम गर्न शिक्षकले कक्षा शिक्षण गर्दा सबै विद्यार्थीलाई प्रोत्साहन दिने र नजान्ने तथा कमजोर विद्यार्थीलाई सिक्नको लागि सान्त्वना दिँदै सरल र बुझिने किसिमले दोहोर्याइ, तेहोर्याइ शिक्षण गर्नुपर्दछ ।

५.२.३ अनुसन्धान तहमा सुझाव (Recommendation to future Research)

माध्यमिक तहमा शैक्षिक क्षतिको सम्बन्धमा भविष्यमा अनुसन्धानकर्ताले निम्न क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्न सकिन्छ:

१. सामुदायिक विद्यालय र नीजि विद्यालयको शैक्षिक क्षतिको तुलनात्मक अध्ययनलाई यस अध्ययनमा समेट्न सकिएको छैन । त्यसैले भविष्यमा सामुदायिक विद्यालय र नीजि विद्यालयको शैक्षिक क्षतिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
२. यस अध्ययनमा माध्यमिक तहमा शैक्षिक क्षति वृद्धि हुनुको कारण र न्यूनिकरणका उपायहरूका बारेमा अध्ययन गर्न सकिएको छैन त्यसैले, भविष्यमा माध्यमिक तहमा शैक्षिक क्षति वृद्धि हुनुको कारण र न्यूनिकरणका उपायहरूको बारेमा थप अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
३. यस अनुसन्धानमा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिको मात्र अध्ययन गरिएको छ भने भविष्यमा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिको बारेमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

४. यस अनुसन्धानमा माध्यमिक तहको शैक्षिक क्षतिसँगै आन्तरिक दक्षताको मात्र गणना गरिएको छ । बाह्य दक्षतालाई समेट्न सकिएको छैन भने भविष्यमा बाह्य दक्षताको बारेमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भसूची (REFERENCES)

- अधिकारी, मोतिराम (२०६९), *माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी र आन्तरिक दक्षता विचको सम्बन्ध*, अप्रकाशित शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- खनाल, पेशल (२०७२), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।
- गैरे, विनिता (२०६८), *माध्यमिक तहमा शिक्षकहरुको शिक्षण प्रतिको धारण र अभ्यास*, अप्रकाशित शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- निरौला, हिरा बहादुर (२०७१), *सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरुको माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि*, खोटाङ जिल्ला, अप्रकाशित शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- बुदुजा, चन्द्रकुमारी (२०६३), *माध्यमिक विद्यालयमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग, त्रिभुवन विद्यालय, कीर्तिपुर ।
- भट्टराई, (२०७३), *माध्यमिक तहमा विद्यार्थी प्रवाहदर*, भ्पापा जिल्ला अप्रकाशित शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७३), चौधौं योजना, (आर्थिक वर्ष २०७३/७४-२०७५/७६) आधारपत्र, www.npc.gov.np
- राष्ट्रिय जनगणना आयोग (२०६८), नेपालको जनसंख्या www.cbs.gov.np
- शिवाकोटी, धुव्रराज, पौडेल, मिनराज र श्रेष्ठ, प्रकाशन (२०६९), *विकास र शिक्षाको अर्थशास्त्र*, काठमाडौं: पिनाकल पब्लिकेशन ।
- शर्मा, निलमकुमार र सिंह नागेश्वर (२०६७), *विकास र शिक्षाको अर्थशास्त्र*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- सापकोटा, अमृता (२०६८), *माध्यमिक तह पुरा नगरी बालबालिकाहरुले विचैमा विद्यालय छोड्ने कारणहरु*, अप्रकाशित शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

सिंह, मृगैन्द्रलाल (१९७३), *नेपालको शैक्षिक क्षती*, काठमाडौं : राष्ट्रिय शिक्षा समितिको कार्यालय ।

शर्मा, (२०५८), *शिक्षाको प्रारम्भिक परिचय*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर र वस्त्याल, सम्भना (२०६७), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाडौं: भुडीपुराण प्रकाशन ।

Bista, Min Bahadur (2006), *Status of Female Teacher in Nepal*, Kathandu: UNESCO.

DOE, (2067) Flash Report I, Sanothimi Bhaktapur.

Subedi, R.B. (2062), *A Study of Educaitional Status in Governmenty secondary school having Higher and lower Results*. Unpublished Master's Degree Thesis, Central Department of Education, Tribhuvan University, Kathmandu.

Thapa, B.K. (2055), *Investment and Output in School education committee, Educaiton for Development*, Unpublished Master's Degree Thesis, Central Department of Education, Tribhuvan University, Kathmandu.

Upadhyay, I. P. (1996), *Educational Programmes and their Financing* Kathmandu; CERID

Vishwakarma, B. (2065), *The ineffective investment (Article)*, Teacher monthly magazine, shrawan ank, Himal Association.

अनुसूची १ (Appendix -I)

१. आदर्श आगत. निर्गत अनुपात (Ideal Input output Ratio) or (Ideeal School

$$\text{Year}) \frac{\text{कुल भर्नादर} \times \text{चक्रिय शैक्षिक वर्ष}}{\text{कुल सफलविद्यार्थी सङ्ख्या}}$$

२. वास्तविक आगत निर्गत अनुपात (Actual Input Output Ratio)

$$\text{or, (Average school year)=} \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल सफलविद्यार्थी सङ्ख्या}}$$

३. शैक्षिक क्षती अनुपात (Educational Wastage Ratio) =

$$\frac{\text{वास्तविक आगत - निर्गत अनुपात}}{\text{आदर्श आगत - निर्गत अनुपात}}$$

४. आन्तरिक दक्षता (Internal Efficiency) = $\frac{\text{उत्तिण विद्यार्थी सङ्ख्या} \times \text{आदर्श विद्यालय}}{\text{कुल विद्यालय वर्ष}}$

अनुसूची ४

प्राध्यानाध्यापकका लागि प्रश्नावली

विद्यालयको नाम:

प्र.अ. को नाम थर:

विद्यालयको ठेगाना:

कुल विद्यार्थी संख्या

माध्यमिक तहको विद्यार्थी संख्या:

कुल शिक्षक संख्या :

माध्यमिक तहको कुल शिक्षक संख्या :

१. के सबै विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यपुस्तक उपलब्ध रहेको छ ?

क. छ   ख. छैन

२. सम्पूर्ण विद्यार्थीहरू कक्षामा नियमित उपस्थित हुन्छन् ?

क. हुन्छन्   ख. हुँदैन

३. के विद्यालयले लिने शुल्क उच्च रहेको छ ?

क. छ   ख. छैन

४. मा.वि. तहको उत्तिर्णदर कति रहेको छ ?

५. विद्यालयमा विचमै कक्षा छोड्नेदर कति रहेको छ ?

६. विद्यालयको निर्णय निर्माणमा अभिभावकहरूसँग छलफल गर्नुहुन्छ ?

क. गर्छु   ख. गर्दैन

७. मा.वि. तहमा कक्षा दोहोर्‍याउने दर कति रहेको छ ?

अनुसूची ५

विद्यालय प्रशासनलाई प्रश्नावली

१. माध्यमिक तहमा विद्यार्थीको कूल भर्नादर कति रहेको छ ?
२. विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कति रहेको छ ?
३. के सबै विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यपुस्तक उपलब्ध रहेको छ ?
क. छ   ख. छैन
४. के सम्पूर्ण विद्यार्थीहरू कक्षामा नियमित उपस्थित हुन्छन् ?
क हुन्छन्   ख. हुँदैनन् ।
५. विद्यालयमा कक्षा दोहोर्‍याउने दर कति रहेका छ ?
६. विद्यालयमा विचमै कक्षा छोड्ने दर कति रहेको छ ?
७. मा.वि. तहको शुल्क कति रहेको छ ?

क्र.सं.	शीर्षक	शुल्क (रु)
१.	भर्ना	
२.	मासिक शुल्क	
३.	पुस्तकालय शुल्क	
४.	कम्प्युटर शुल्क	
५.	खेल शुल्क	
६.	परीक्षा शुल्क	
७.	अन्य	
जम्मा		जम्मा शुल्क

८. मा.वि. तहको उत्तीर्ण दर कति रहेको छ ?

९. के विद्यालयबाट अभिभावकसँग प्रत्यक्ष अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन् ?

क. छन् ख. छैनन ।

छन् भने वर्षमा कतिपटक

१०. कति प्रतिशत अभिभावक विद्यालयका कार्यक्रममा नियमित उपस्थित हुन्छन् ?

११. विद्यालयमा माध्यमिक तहमा औसत विद्यार्थी उत्तिर्णदर कति रहेको छ ?

१२. विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा नियमित उपस्थित गराउन विद्यालयले के कस्ता कार्यक्रमहरू गरिरहेको छ ?

क.

ख.

ग.

घ.

१३. यस विद्यालयमा माध्यमिक तहका लागि सरकारले वार्षिक लगानी कति रहेको छ ?

क्र.सं.	शीर्षक	रकम
१.		
२.		
३.		
४.		
५.		
जम्मा		

अनुसूची ६

Appendix VI

१. माध्यमिक तहमा विद्यार्थी भर्नाको अवस्था

श्री आदर्श उच्च मा.वि. को विद्यार्थी भर्नादर : २०७१-२०७३

शैक्षिक वर्ष	कक्षा	छात्रा	छात्रा %	छात्र	छात्र%	जम्मा
२०७१	नौ	७३	६४.०३	४१	३५.९६	११४
	दश	४२	४७.७२	४६	५२.२७	८८
२०७२	नौ	५९	५१.३०	५६	४८.६९	११५
	दश	७१	६३.९६	४०	३६.०३	१११
२०७३	नौ	४९	५३.८४	४२	४६.१५	९१
	दश	५६	५१.८५	५२	४८.१४	१०८
कुल जम्मा		३५०	५५.८२	२७७	४४.१७	६२७
औसत		११७	५५.९८	९३	४४.४९	२०९

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालयको विद्यार्थी भर्नादर : २०७१-२०७३

शैक्षिक वर्ष	कक्षा	छात्रा	छात्रा %	छात्र	छात्र%	जम्मा
२०७१	नौ	१८	३४.६१	३४	६५.३८	५२
	दश	३६	७०.७३	१२	२९.२६	४९
२०७२	नौ	३६	५१.४२	३४	४८.५७	७०
	दश	२९	६७.४४	१४	३२.५५	४३
२०७३	नौ	२९	५१.७८	२७	४८.२१	४३
	दश	३६	५१.४२	३४	४८.५७	७०
कुल जम्मा		१७७	५३.३१	१५५	४६.६८	३३२
औसत		५९	५३.१५	५२	४६.८४	१११

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

किरण माध्यमिक विद्यालयको विद्यार्थी भर्नादर: २०७१ -२०७३

शैक्षिक वर्ष	कक्षा	छात्रा	छात्रा %	छात्र	छात्र%	जम्मा
२०७१	नौ	१७	४४.७३	२१	५५.२६	३८
	दश	१६	५९.२५	११	४०.७४	२७
२०७२	नौ	२५	३९.६८	३८७	६०.३१	६३
	दश	१७	४५.९४	२०	५४.०५	३७
२०७३	नौ	२८	७१.७९	११	२८.२०	३९
	दश	२४	३९.३४	३७	६०.६५	६१
कुल जम्मा		१२७	४७.९२	१३८	५२.०७	२६५
औसत		४२	४७.५४	४६	५२.०७	८८.३३

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

अनुसूची ७ (Appendix VII)

२. माध्यमिक तहको विद्यार्थी प्रवाह दर : २०७१-२०७३

शैक्षिक वर्ष	कक्षा	छात्रा	छात्रा%	छात्र	छात्र%	जम्मा
२०७१	नौ	१०८	५२.९४	९६	४७.०५	२०४
	दश	८७	५५.७६	६९	४४.२३	१५६
	जम्मा	१९५	४५.१६	१६५	४५.८३	३६०
२०७२	नौ	१२०	४८	१३०	५२	२५०
	दश	११७	६१.२५	७४	३८.७४	१९१
	जम्मा	२३७	५३.७४	२०४	४६.२५	४४१
२०७३	नौ	१०६	४६.९०	१२०	५३.०९	२२६
	दश	११६	४८.५३	१२३	५१.४६	२३९
	जम्मा	२२२	४७.७४	२४३	५२.२५	४६५
कुल जम्मा		१३०८	५१.६५	१२२४	४८.३४	२५३२
औसत		४३६	५१.६५	४०८	४८.३४	८४४

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

अनुसूची ८ (Appendix VIII)

३. माध्यमिक विद्यालयहरुको एस.एल.सी. परिक्षाको नतिजा २०७१

शैक्षिक वर्ष	विद्यालय	जम्मा परिक्षार्थी	उत्तिर्ण श्रेणी र विद्यार्थी संख्या				जम्मा उत्तिर्ण	उत्तिर्ण प्रतिशत	अनुत्तिर्ण
			विशष्ट	प्रथम	द्वितीय	तृतीय			
२०७१	श्री आदर्श उच्च माध्यमिक	८८	२१	१५	४९	१०	७६	८६.३६	१२
२०७१	श्री कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक	४१	-	८	२१	७	३६	८७.८०	५
२०७१	श्री किरण माध्यमिक विद्यालय	२७	-	१२	८	४	२४	८८.८८	३

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४ ।

श्री आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालय, कालिका नेपाल साहित्य माध्यमिक विद्यालय, किरण
माध्यमिक विद्यालयको एस एल सी परिक्षाको शैक्षिक उपलब्धी : २०७२

शैक्षिक वर्ष	विद्यालय	प्राप्त ग्रेड	ग्रेड प्राप्त विद्यार्थीको संख्या
२०७२	श्री आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालय	(९०-१००) = A+ (८०-९०) = A (७०-८०) = B+ (६०-७०) = B (५०-६०) = C+ (४०-५०) = C (३०-४०) = D+ (२०-३०) = D २० भन्दा कम = E	० ३ ३० ३९ १५ ७ ९ ४ १
जम्मा			१११
२०७२	श्री कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालय	(९०-१००) = A+ (८०-९०) = A (७०-८०) = B+ (६०-७०) = B (५०-६०) = C+ (४०-५०) = C (३०-४०) = D+ (२०-३०) = D २० भन्दा कम = E	० २ १० १५ ५ ३ ३ ३ २
जम्मा			४३

२०७२	श्री किरण माध्यामिक विद्यालय	(९०-१००) = A+ ० (८०-९०) = A १ (७०-८०) = B+ १० (६०-७०) = B १५ (५०-६०) = C+ ४ (४०-५०) = C २ (३०-४०) = D+ २ (२०-३०) = D २ २० भन्दा कम = E १	
जम्मा			३७

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

श्री आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालय, कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालय र किरण माध्यमिक विद्यालयको एस.एल.सी. परिक्षाको शैक्षिक उपलब्धि : २०७३

शैक्षिक वर्ष	विद्यालय	प्राप्त ग्रेड	ग्रेड प्राप्त विद्यार्थीको संख्या
२०७२	श्री आदर्श उच्च माध्यमिक विद्यालय	(९०-१००) = A+	०
		(८०-९०) = A	३
		(७०-८०) = B+	३०
		(६०-७०) = B	३९
		(५०-६०) = C+	१५
		(४०-५०) = C	७
		(३०-४०) = D+	९
		(२०-३०) = D	४
		२० भन्दा कम = E	१
जम्मा			१०८
२०७२	श्री कालिका नेपाल राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालय	(९०-१००) = A+	०
		(८०-९०) = A	२
		(७०-८०) = B+	१५
		(६०-७०) = B	२०
		(५०-६०) = C+	१२
		(४०-५०) = C	७
		(३०-४०) = D+	७
		(२०-३०) = D	४
		२० भन्दा कम = E	३
जम्मा			७०

२०७२	श्री किरण माध्यामिक विद्यालय	(९०-१००) = A+	०
		(८०-९०) = A	१
		(७०-८०) = B+	१२
		(६०-७०) = B	११
		(५०-६०) = C+	१८
		(४०-५०) = C	६
		(३०-४०) = D+	५
		(२०-३०) = D	५
		२० भन्दा कम = E	३
जम्मा			६१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

अनुसूची ९ (Appendix IX)

१. आदर्श आगत निर्गत अनुपात (Ideal Input Output Ratio) or Ideal School year

$$= \frac{\text{कुल भर्नादर} \times \text{चक्रिय शैक्षिक वर्ष}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या}}$$

२. वास्तविक आगत निर्गत अनुपात (Actual Input Output Ratio) or (Average

$$\text{School Year}) = \frac{\text{कुल विद्यार्थी वर्ष}}{\text{कुल सफल विद्यार्थी सङ्ख्या}}$$

३. शैक्षिक क्षती अनुपात (Educational Wastage Ratio) = $\frac{\text{वास्तविक आगत - निर्गत}}{\text{आदर्श आगत - निर्गत अनुपात}}$

४. आन्तरिक दक्षता (Internal Efficiency) = $\frac{\text{उत्तिर्ण विद्यार्थी सङ्ख्या} \times \text{आदर्श विद्यालय}}{\text{कुल सफल वर्ष}}$